

MÖVZU 6

Beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətləri

6.1. Dünya valyuta sistemi: mahiyyəti, növləri və funksiyaları

Kapital ixracı, əmtəə və xidmətlərlə beynəlxalq ticarət, elmi-texniki əməkdaşlıq dünya təsərrüfatı əlaqələrinin subyektləri arasında qarşılıqlı pul tələblərini və öhdəliklərinin yaranmasına gətirib çıxarır.

XX əsrin ortalarından etibarən beynəlxalq valyuta münasibətləri öz inkişafında yeni impuls qazanmışdır. Dünya iqtisadiyyatının beynəlmiləlləşməsi və qloballaşması ölkələr arasında ticarət-iqtisadi mübadilənin inkişafına, valyuta münasibətlərinin inkişaf etməsinə gətirib çıxarmışdır. Valyutaların sabitliyi, onların bir-birlərinə və ehtiyat valyutalarına nisbətən yol verilən tərəddüd hədləri dünya təsərrüfatının inkişafının vacib problemlərinə çevrilmişdir. Dünya təsərrüfat əlaqələrinin fasiləsiz həyata keçirilməsi üçün səmərəli valyuta mexanizminin yaradılması beynəlxalq maliyyə sisteminin mərkəzi vəzifəsinə çevrilmişdir.

Milli təsərrüfatlar arasında ödəmə-hesablaşma əməliyyatlarını müəyyən edən pul münasibətlərinin məcmusu *beynəlxalq valyuta münasibətləri* adlanır.

Bu anlayışa həmçinin pulların dünya pulu kimi funksiya göstərməsi ilə əlaqədar olan iqtisadi münasibətlərin məcmusu kimi də tərfi vermək olar. Pullar dünya pulu kimi xarici ticarətə, kapitalın miqrasiyasına, mənfəətin investisiyaya çevrilməsinə, subsidiya və borcların verilməsinə, elmi-texniki mübadiləyə, turizmə, dövlət və özəl pul köçürmələrinə xidmət edir.

Valyuta münasibətlərinin xarakteri beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin vəziyyətindən asılıdır. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin formalarında baş verən istənilən dəyişikliklər valyuta münasibətlərinə təsir edəcəkdir, lakin burada əks əlaqə də mövcuddur. Ölkələr arasında yaranmış valyuta münasibətlərini tənzimləmək üçün isə valyuta sistemində ehtiyac duyulur.

Valyuta sistemi təsərrüfat həyatının beynəlmiləlləşməsi və dünya bazarının inkişafı əsasında formalaşmış, beynəlxalq müqavilə və dövlət-hüquqi normalarında əks olunmuş pul-kredit münasibətlərinin məcmusudur.

Valyuta sistemində iki tərəfdən baxmaq olar. Birincisi, o, ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin dərinləşməsi nəticəsində meydana gəlmiş obyektiv reallıqdır. İkincisi, bu obyektiv reallıq hüquqi normalarda, institutlarda, beynəlxalq sazişlərdə anlaşılır və öz əksini tapır. Bu mənada valyuta sisteminin yaradılması haqqında məqsədyönlü fəaliyyət kimi danışmaq olar.

Təsərrüfat əlaqələrinin beynəlmiləlləşməsi artdıqca milli, regional və dünya valyuta sistemləri formalaşır.

İlkin olaraq *milli valyuta sistemi* yaranmışdır. Bu, tarixən formalaşmış və milli qanunvericilikdə öz əksini tapmış ölkənin valyuta münasibətlərinin təşkil formasıdır. Milli valyuta sistemi ölkənin valyuta qanunvericiliyi ilə müəyyən olunur.

Milli valyuta sistemi daxili pul sisteminin tərkib hissəsidir və onun xarakterik xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur. Lakin eyni zamanda, milli valyuta sistemi nisbətən müstəqildir və milli çərçivələrdən kənara çıxır.

Milli valyuta sistemində aşağıdakı əsas tərkib hissələri daxildir:

- milli pul vahidi (milli valyuta);
- rəsmi qızıl-valyuta ehtiyatlarının tərkibi;
- milli valyutaların pariteti və valyuta məzənnəsinin formalaşması mexanizmi;

- milli valyutanın dönərlilik şərtləri;
- valyuta məhdudiyyətlərinin mövcudluğu və ya mövcud olmaması;
- beynəlxalq hesablaşmaların həyata keçirilməsi qaydaları;
- milli valyuta bazarı və qızıl bazarı rejimi;
- ölkənin valyuta münasibətlərinin tənzimləyən və ona xidmət göstərən milli orqanlar. Milli valyuta sisteminin üzərinə bir sıra **funksiyalar** düşür:
- valyuta resurslarının formalaşdırılması və istifadə edilməsi;
- ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin təmin edilməsi;
- milli təsərrüfatın funksiya göstərməsinin optimal şərtlərinin təmin edilməsi.

Dünya və regional valyuta sistemləri **beynəlxalq valyuta sistemləri** hesab edilirlər və milli iqtisadiyyatların fəaliyyətinin nəticələri ilə qarşılıqlı mübadilənin həyata keçirilməsinə xidmət edirlər.

Regional valyuta sistemi müəyyən regionun bir sıra dövlətlərinin valyuta münasibətlərinin təşkili formasıdır. Bu forma dövlətlərarası sazişlərdə və dövlətlərarası maliyyə-kredit institutlarının yaradılmasında öz əksini tapır. Bu səviyyə valyuta sistemlərinə nümunə kimi Avropa valyuta sistemini göstərmək olar.

Dünya valyuta sistemi dünya təsərrüfatı çərçivəsində valyuta münasibətlərinin təşkilinin qlobal formasıdır. Bu forma çoxtərəfli dövlətlərarası sazişlərlə əsasında beynəlxalq valyuta-kredit və maliyyə təşkilatları tərəfindən tənzimlənir.

Dünya valyuta sistemi özündə bir tərəfdən valyuta münasibətlərini digər tərəfdən isə valyuta mexanizmini əks etdirir. **Valyuta münasibətləri** fiziki və hüquqi şəxslərin, firmaların, bankların beynəlxalq hesablaşma, kredit və valyuta əməliyyatlarını həyata keçirmək məqsədilə valyuta və pul bazarlarında gündəlik olaraq girdikləri əlaqələri özündə birləşdirir. **Valyuta mexanizmi** hüquqi normaları və bu normaları həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə əks etdirən alətləri özündə birləşdirir.

Dünya valyuta sisteminin əsas elementləri aşağıdakılardır:

- milli və kollektiv ehtiyat valyuta vahidləri;
- beynəlxalq likvid aktivlərinin tərkibi və strukturu;
- valyuta paritetləri və məzənnələri mexanizmi;
- valyutaların qarşılıqlı dönərlilik şərtləri;
- beynəlxalq hesablaşmaların formaları;
- beynəlxalq valyuta bazarları və dünya qızıl bazarı rejimi;
- valyuta-maliyyə münasibətlərini tənzimləyən dövlətlərarası təşkilatlar.

Dünya valyuta sistemi ilk növbədə dünya təsərrüfatı vəzifələrini həll edir ki, bu da onun funksiyalarında öz əksini tapır. Dünya valyuta sisteminin **əsas funksiyaları** kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin vasitəçilik yolu ilə əlaqələndirilməsi;
- dünya təsərrüfatı çərçivəsində ödəmə-hesablaşma dövriyyəsinin təmin edilməsi;
- normal təkrar istehsal prosesi və istehsal edilən məhsulların fasiləsiz realizəsi üçün lazımı şəraitin təmin edilməsi;
- milli valyuta sistemləri rejimlərinin tənzimlənməsi və koordinasiyası;
- valyuta münasibətləri prinsiplərinin unifikasiyası və standartlaşdırılması.

Müasir dünya valyuta sistemi ayrıca bir sistem kimi fəaliyyət göstərmir, milli və beynəlxalq valyuta sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı təsirindən çıxış edərək formalaşır.

Təsərrüfat həyatının beynəlmilləşmə dərəcəsi artdıqca bu valyuta sistemləri arasında sərhədlər yavaş-yavaş silinir. Ayrıca bir milli valyuta sistemində baş verə biləcək mənfi meyillər regional və dünya valyuta sistemlərinə mənfi təsir göstərə bilər, regional valyuta sistemində həyata keçirilən islahatlar isə həm müxtəlif milli sistemlərdə, həm də ümumilikdə dünya valyuta sistemində ciddi dəyişikliklərlə nəticələnə bilər.

Milli və beynəlxalq valyuta sistemləri bir sıra oxşar elementlərdən ibarətdirlər. Lakin bu elementlər müxtəlif vəzifə və funksiyaları yerinə yetirirlər və bu sistemlərin şərtlərini əks etdirirlər (Cədvəl *.*).

Cədvəl *.*

Milli və dünya valyuta sistemlərinin əsas elementləri

Milli valyuta sistemi	Dünya valyuta sistemi
1) milli valyuta vahidi;	1) ehtiyat valyutaları və beynəlxalq hesablaşma valyuta vahidləri;
2) milli valyutanın dönərlilik şərtləri;	2) valyutaların qarşılıqlı dönərliliyi şərtləri;
3) milli valyutanın pariteti;	3) valyuta paritetlərinin unifikasiya olunmuş rejimi;
4) valyuta məzənnəsi rejimi;	4) valyuta məzənnələri rejiminin tənzimlənməsi;
5) valyuta məhdudiyyətlərinin olması və ya olmaması;	5) valyuta məhdudiyyətlərinin dövlətlərarası tənzimlənməsi;
6) mübadilənin beynəlxalq kredit vasitələrindən istifadə edilməsinin tənzimlənməsi;	6) mübadilənin beynəlxalq kredit vasitələrindən istifadə edilməsinin unifikasiyası;
7) ölkənin xarici iqtisadi hesablaşmalarının, milli valyuta bazarı rejiminin, milli qızıl bazarı rejiminin tənzimlənməsi;	7) beynəlxalq hesablaşma formalarının, dünya valyuta bazarları və qızıl bazarları rejimlərinin unifikasiyası;
8) ölkənin likvidliyinin tərkibi və strukturu;	8) beynəlxalq valyuta likvidliyinin dövlətlərarası tənzimlənməsi;
9) ölkənin valyuta münasibətlərini tənzimləyən milli dövlət orqanları;	9) dövlətlərarası valyuta tənzimlənməsini həyata keçirən beynəlxalq təşkilatlar

6.2. Dünya valyuta sisteminin təkamülü

Dünya valyuta sistemi öz inkişafında bir neçə mərhələ keçmişdir. Hər bir mərhələnin özünəməxsus funksiyaları və prinsipləri vardır. Bununla yanaşı, hər bir mərhələ özündən əvvəlki mərhələdən müəyyən məsələləri əxz etmişdir.

Dünya valyuta sisteminin inkişafında aşağıdakı mərhələləri fərqləndirirlər:

1. Paris valyuta sistemi (1867-ci ildən XX əsrin 20-ci illərinə qədər);qızıl-monet
2. Genuya valyuta sistemi (1922-ci ildən 1930-cu illərə qədər);qızıl-deviz
3. Bretton-Vuds valyuta sistemi (1944-cü ildən 1976-cı ilə qədər);qızıl-valyuta
4. Yamayka valyuta sistemi (1976-1978-ci illərdən indiyə qədər).

Birinci dünya valyuta sistemi XIX əsr sənaye inqilabı və beynəlxalq ticarətin genişlənməsi nəticəsində öz-özünə formalaşan **qızıl-monet standartı**dır. Bu dünya valyuta sistemini onun funksiya göstərməsi prinsipləri üzrə danışıqların aparıldığı yerin adına uyğun olaraq Paris valyuta sistemi də adlandırılır. Həmin dövrdə milli və beynəlxalq valyuta sistemləri oxşar idilər, qızıl dünya pulu funksiyasını yerinə yetirirdi, dünya bazarında ödəmələr onun çəkisinə görə həyata keçirilirdi.

Qızıl-monet standartının əsas prinsipləri aşağıdakılar idi:

- 1) milli pul vahidlərinin qızıl tərkibi müəyyən edilmişdi;
- 2) qızıl ümumi ödəmə vasitəsi funksiyasını və deməli, dünya pulu funksiyasını yerinə yetirirdi;
- 3) mərkəzi bankların mübadilədə olan əskinasları sərbəst surətdə qızıl monetlərinə mübadilə edilirdi; mübadilə onların monet paritetləri əsasında, yəni, əskinaslarda olan təmiz qızılın çəki kəmiyyətlərinə görə həyata keçirilirdi;
- 4) ölkələr arasında qızılın sərbəst hərəkəti valyuta məzənnələrinin nisbi sabitliyini təmin edirdi;
- 5) valyutanın məzənnəsi monet paritetlərindən “qızıl nöqtələri” (fiksə edilmiş valyuta məzənnəsinin $\pm 1\%$ -i) çərçivəsində fərqlənə bilərdi;
- 6) milli qızıl ehtiyatı və pulun daxili təklifi arasında nisbətə müəyyən olunmuş səviyyədə saxlanmasına ciddi nəzarət edilirdi;
- 7) beynəlxalq dövriyyədə qızıldan başqa, ingilis funt-sterlinqindən də istifadə edilirdi;
- 8) tədiyə balansının kəsiri qızıla örtülürdü.

Azad rəqabət kapitalizminin getdikcə inhisar kapitalizminə çevrilməsi nəticəsində klassik qızıl-monet standartı təsərrüfat əlaqələrinin məshtabına cavab verməməyə, iqtisadiyyatın, pul və valyuta sistemlərinin inhisarların və dövlətlərin maraqlarına uyğun tənzimlənməsini əngəlləməyə başladı. XX əsrin əvvəlində ABŞ və Fransanın iqtisadi gücünün artması ilə Böyük Britaniyanın dünya valyuta sistemində mövqeyi zəifləməyə başladı. Birinci dünya müharibəsi zamanı ABŞ-dən başqa bütün ölkələrdə əskinasların qızıla dəyişdirilməsi dayandırıldı və qızıl standartı ləğv edildi. Qızıl daxili mübadilədən çıxarılaraq qızıla ölçülməyən əskinaslara dəyişdirilirdi. Beynəlxalq ödəmə dövriyyəsində ölkələr arasında qızılın sərbəst hərəkəti ləğv edildi.

Birinci dünya müharibəsinin bitməsi və ölkələr arasında xarici iqtisadi əlaqələrin bərpası dünya valyuta sisteminin yeni prinsipkərinin işlənməsinə zərurət yaratdı. Beləliklə, dünya valyuta sisteminin təkamülündə ikinci mərhələ hesab edilən **qızıl-deviz standartı** və ya **Genuya valyuta sistemi** fəaliyyət göstərməyə başladı. 1922-ci ildə İtaliyanın Genuya şəhərində keçirilən iqtisadi və maliyyə məsələləri üzrə beynəlxalq konfransda qeyd olundu ki, ölkələrin malik olduqları qızıl ehtiyatları xarici ticarət və digər əməliyyatlar üzrə hesablaşmaları tənzimləmək üçün kifayət deyildir. Qızıl və ingilis funt-sterlinqindən başqa, ABŞ dollarından da istifadə etmək tövsiyə edildi. Beynəlxalq ödəmə vasitəsi rolunu öz üzərlərinə götürmüş hər iki valyuta “əsas valyutalar” adını aldılar.

Genuya valyuta sisteminin əsas prinsipkəri əvvəlki Paris sisteminin prinsipkərinə oxşar idi. Qızıl dünya pulu rolunu saxlayırdı, qızıl paritetləri saxlanılırdı. Lakin, bəzi dəyişikliklər də tətbiq edilmişdi.

1924-1928-ci illərdə həyata keçirilən pul islahatları nəticəsində bərqərar olmuş nisbi sabitləşmə dövründə “qızıl monometallizmi” iki yeni modifikasiya olunmuş formada bərpa edildi:

- 1) qızıl-külçə; 2) qızıl-deviz.

Qızıl-külçə standartı böyük qızıl ehtiyatlarına malik iqtisadi cəhətdən güclü ölkələrdə qəbul edilmişdi: İngiltərə (1925), Fransa (1928), Yaponiya (1930). Yerdə qalan ölkələrin əksəriyyəti isə - Almaniya (1924), Avstraliya, Danimarka, Norveç (1928) qızıl-deviz standartını qəbul etdilər.

Qızıl-külçə standartı zamanı ölkədə əskinasların qızıl monetlərinə birbaşa dəyişdirilməsi praktikası mövcud olmur. Əskinasların qızıla dəyişdirilməsi müəyyən çəki və keyfiyyətə malik qızıl külçələrinə dəyişmə formasında həyata keçirilirdi. Məsələn, İngiltərədə 1700 funt-sterlinq məbləğində əskinsa üçün 12,4 kq. qızıl ödənilirdi. Beləliklə, qızıl faktiki olaraq beynəlxalq hesablaşmalar üçün ehtiyat rolunu oynamağa başladı.

Qızıl-deviz standartı özündə qızıl standartının elə bir formasını əks etdirirdi ki, bu zaman milli əskinaslar qızıla deyil, digər ölkələrin valyutasına (sonradan qızıl külçələrinə dəyişdirilən devizlərə) dəyişdirilirdi. Beləliklə, milli valyutanın qızıla dəyişdirilməsinin iki əsas üsulu formalaşdı:

- birbaşa üsul – deviz rolunu yerinə yetirən valyutalar (funt-sterlinq, ABŞ dolları);
- dolaylı üsul – sistemin yerdə qalan bütün valyutaları üçün.

Genuya valyuta sistemində sərbəst üzən valyuta məzənnələri prinsipindən istifadə edilirdi. Genuya sisteminin prinsiplərinə uyğun olaraq üzv-dövlətlərin mərkəzi bankları özlərinin milli pul vahidlərinin məzənnələrinin mümkün əhəmiyyətli tərəddülərinin qarşısını almalı idilər. Bu zaman onlar valyuta tənzimlənməsi metodlarından, ilk növbədə isə valyuta müdaxilələrindən istifadə edirdilər.

“Qeyri-tam” qızıl-monet standartının tətbiqinin səbəbi qızılın bir mərkəzdə yığılmasına, onun mərkəzi banklarda strateji ehtiyatlar kimi saxlanmasına edilən səylərlə əlaqədar idi.

Qızıl-deviz standartının geniş yayılması bir ölkələrin digərlərindən mümkün asılılığını gücləndirdi: ABŞ dolları və ingilis funt-sterlinqi əsas valyutalara çevrildilər.

Lakin qızıl standartının deviz formalarının ömrü çox uzun sürmədi. 1929-1933-cü illər dünya iqtisadi böhranı bu sistemi tamamilə dağıtdı. Böhran “əsas valyutalar”dan da yan keçmədi. 1931-ci ildə İngiltərədə qızıl-külçə standartı ləğv edildi, funt-sterlinq isə devalvasiya edildi. Bu isə öz növbəsində iqtisadi və valyuta münasibətləri baxımından İngiltərədən asılı olan Hindistanın, Malayziyanın, Misirin, bir sıra Avropa ölkələrinin qızıl-deviz valyutalarının çökməsinə gətirib çıxardı. Daha sonra qızıl-külçə standartı Yaponiya və Fransada da ləğv edildi. 1933-cü ildə əskinasların qızıla dəyişdirilməsi ABŞ-da da dayandırıldı, qızılın xaricə çıxarılması qadağan edildi, dollar 41% devalvasiya edildi. Qızıl standartının ləğv edilməsi qızılla ölçülməyən pul nişanlarının, yəni kredit pullarının valyuta mübadiləsinin həyata keçirilməsinə gətirib çıxardı.

1929-1933-cü illər böhranı göstərdi ki, dünya valyuta sistemində dərin və köklü islahatların həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır.

1944-cü ildən etibarən dünya valyuta sisteminin təkamülündə üçüncü mərhələ başlanmışdır. Həmin il keçirilən Bretton-Vuds konfransında qızıla və iki “əsas valyuta”ya – ABŞ dollarına və ingilis funt-sterlinqinə əsaslanan qızıl-deviz standartı qəbul edildi ki, ona da çox zaman **qızıl-valyuta standartı** deyilir. Bu standart yalnız beynəlxalq valyuta sistemində aid idi, daxili pul sistemi qızılla ölçülməyən kredit pulları bazasında fəaliyyət göstərirdi.

Bretton-Vuds sisteminin əsas prinsipləri aşağıdakılar idi:

- 1) ehtiyat valyutaların (ABŞ dolları, ingilis funt-sterlinqi) istifadə edilməsi şərti ilə qızılın dünya pulu funksiyasını yerinə yetirməsinin saxlanması;
- 2) ehtiyat valyutaların qızıla rəsmi kurs üzrə (35 ABŞ dollarına görə 1 troya unsiyası, yəni 31,1 q. qızıl və ya 1 dollara görə 0,88571 q. qızıl) məcburi dəyişdirilməsi;
- 3) hər bir milli pul vahidinin valyuta pariteti qızıl və dollarda müəyyən edilirdi;

- 4) valyuta məzənnələrinin valyuta paritetindən $\pm 1\%$ həddində fərqlənməsinə icazə verilirdi;
- 5) valyuta münasibətlərinə nəzarət və tənzimləmə beynəlxalq valyuta-kredit təşkilatlarına – Beynəlxalq Valyuta Fonduna və Dünya Bankına tapşırılmışdı;
- 6) tədiyə balanslarının pozulması zamanı onların qızıl tənzimlənməsinə icazə verilirdi.

Bretton-Vuds valyuta sisteminin prinsiplərinin formalaşdığı müharibədən sonrakı dövrdə Böyük Britaniya kifayət qədər qızıl ehtiyatlarına malik deyildi və buna görə də funt-sterlinin qızıla dəyişdirilməsinin təmin edə bilmirdi. Bu isə praktiki olaraq funt-sterlinin deviz valyutası funksiyasından imtina edilməsinə gətirib çıxarmışdı.

Beləliklə, Bretton-Vuds valyuta sistemi dolları üstün mövqeyə çıxardı və ABŞ-a siyasi və iqtisadi üstünlük verdi. Dollar xarici ticarət hesablaşmalarını inhisarlaşdırdı. ABŞ-dan başqa istənilən ölkə tədiyə balansının kəsiri zamanı özünün qızıl-valyuta ehtiyatlarından istifadə etməli, daxili istehlakı azaltmalı, ixracı artırmalı idi. Yalnız ABŞ xarici kəsiri öz valyutası ilə ödəmək imkanına malik olduğundan bu barədə qayğılanmaya bilərdi.

İkinci dünya müharibəsi zamanı dağıntılara məruz qalmış Qərbi Avropa ölkələrinin milli iqtisadiyyatlarının bərpası tədricən dünya iqtisadiyyatında qüvvələr düzülüşünü dəyişdi. Avropa İqtisadi İttifaqının və Yaponiyanın iqtisadi mövqelərinin güclənməsi ilə dünya bazarlarında ABŞ-ın rəqabət qabiliyyətliliyi aşağı düşməyə başladı. Bununla yanaşı, daha çox ölkə müstəqil olaraq dünya bazarlarına çıxmağa başladılar. 1971-ci ildə 1933-cü ildən sonra ilk dəfə ABŞ-ın ticarət balansında, həmçinin tədiyə balansının bütün maddələrində kəsir yarandı. Dolların böhranı ABŞ hökumətini 1971-ci ilin avqustunda idxala 10% həcmində gömrük rüsumu tətbiq etməyə və dolların qızıla dəyişdirilməsini dayandıрмаğa məcbur etdi ki, bu da BVF-nin sazişlərinin pozulması demək idi. 1960-cı illərin ortalarında fiksə edilmiş valyuta məzənnələri artıq dünya təsərrüfatının tələblərinə cavab verməməyə başlamışdılar.

Beləliklə, Bretton-Vuds valyuta sistemi dünya təsərrüfatının tələblərinə cavab verməməyə başladı. 1960-cı illərin sonu 1970-ci illərin əvvəllərində beynəlxalq iqtisadi sistemdə yeni böhran baş verdi. 1971-ci ildə BVF valyuta məzənnələrinin paritetdən fərqlənməsinə yol verilən həddi $\pm 2,25\%$ -ə qədər artırdı, bir ildən sonra isə fiksə edilmiş məzənnələr sistemi tamamilə dağıldı.

1972-ci ildə dünya valyuta sisteminin islahatı ilə məşğul olan xüsusi Komitə yaradıldı ki, o da sistemin yeni prinsiplərinin işlənməsi və razılaşdırılması ilə məşğul idi. Dünya valyuta sisteminin müasir inkişaf mərhələsi öz başlanğıcını 1976-cı ildə Yamaykanın paytaxtı Kingstonda keçirilən konfrans zamanı 20 ölkənin nümayəndəsinin dünya valyuta sistemində islahatlar keçirilməsi barədə razılığa gəlməsində götürür. 1978-ci ildə Yamayka sazişləri əksər BVF üzvləri tərəfindən ratifikasiya edildi. Həmin andan etibarən sistemin yeni prinsipləri qüvvəyə mindi və yeni dünya valyuta sistemi **Yamayka valyuta sistemi** adını aldı.

Yamayka sazişləri valyuta münasibətləri mexanizminə aşağıdakı dəyişiklikləri etdi:

- 1) qızıl-dollar standartının dağılması təsdiq edildi;
- 2) qızılın demonetləşdirilməsi, onun “rəsmi qiyməti”nin aradan qaldırılması və valyutaların qızıla istənilən cür bağlanması qadağan edilməsi təsdiq edildi;
- 3) mərkəzi banklara qızılı adi bir əmtəə kimi “azad” bazar qiymətləri əsasında almağa və satmağa icazə verilirdi;
- 4) dəyər etalonu kimi (valyutaların mübadilə məzənnələrinin müəyyənləşdirilməsi üçün, rəsmi aktivlərin qiymətləndirilməsi üçün və s.) xüsusi iqtibas hüquqları (XİH) çıxış etməyə başladı. XİH BVF tərəfindən buraxılan və BVF-nin üzv ölkələrinin xüsusi hesablarında yazılma yolu ilə nağdsız beynəlxalq hesablaşmaların həyata keçirilməsi üçün istifadə edilən beynəlxalq ödəmə və ehtiyat vasitəsidir. XİH-in funksiyalarına daxildir: tədiyə

- balanslarının tənzimlənməsi, rəsmi valyuta ehtiyatlarının artırılması, milli valyutaların dəyərinin ölçülməsi;
- 5) dollar rəsmi olaraq digər ehtiyat valyutalarına (alman markası, isveçrə frankı, yapon ieni) bərabərləşdirildi;
  - 6) sərbəst üzən valyuta məzənnələri rejimi, yəni valyuta məzənnələrinin dünya valyuta bazarında tələb və təklif əsasında formalaşması qanuniləşdirildi (BVF və DB çərçivəsində);
  - 7) dövlətlər tərəfindən valyuta məzənnəsi rejimini müstəqil surətdə müəyyən olunmasına icazə verildi;
  - 8) dövlətlərarası valyuta tənzimlənməsi sferası genişləndi;
  - 9) valyuta məzənnələrinin tərəddüd sərhədlərinin tənzimlənməsi dayandırıldı;
  - 10) qapalı valyuta bloklarının yaradılması beynəlxalq valyuta sisteminin tamhüquqlu iştirakçıları kimi qanuniləşdirildi; bununla belə, bu blokların daxilində iştirakçılar arasında xüsusi münasibətlər mövcuddur.

6.3. Valyuta və valyuta məzənnələri, bazarlar dünya valyuta sisteminin əsas elementləri kimi

İstənilən valyuta sisteminin baza elementi *valyuta* hesab edilir. Valyuta deyəndə yeni növ pul deyil, onların funksiya göstərməsinin xüsusi üsulu başa düşülür ki, bu zaman da milli pullar beynəlxalq ticarət, kredit, ödəmə-hesablaşma əməliyyatlarını əhatə edir. Statusuna görə valyutaları aşağıdakı növlər üzrə təsnifləşdirirlər:

- milli (ölkənin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş pul vahidi, buraxıldığı ölkənin ərazisində qanuni ödəmə vasitəsi);
- xarici (digər ölkələrin valyutalarında ifadə olunmuş əskinaslar, monetlər və tələblər, digər ölkələrin ərazilərində qanuni ödəmə vasitələri);
- beynəlxalq şərti (XİH);
- regional (avro);
- avrovalyuta (üçüncü ölkələrin hesablaşmalarında iştirak edən və emitent-ölkənin maliyyə orqanları tərəfindən nəzarət edilməyən valyutalar).

Özünün maddi-əşyavi formasına görə bütün valyutalar nağd və nağdsız valyutalara bölünürlər. Nağd valyutalar beynəlxalq hesablaşmalar zamanı real olaraq bir ölkədən digərinə aparılmalıdır, qorunmalıdır, saxlanmalıdır, yəni onun faktiki hərəkəti baş verməlidir. Nağdsız valyutalar isə beynəlxalq hesablaşmalar zamanı yalnız nominal olaraq hərəkət edirlər, onları bir bank hesabından digər ölkədəki bank hesabına köçürürlər.

Dünya valyuta sistemində bir sıra valyutalar rəsmi olaraq BVF tərəfindən verilən ehtiyat valyuta statusuna malikdirlər. *Ehtiyat valyuta* – beynəlxalq ödəmə və ehtiyat vasitəsi funksiyasını yerinə yetirən dönrəli milli valyutadır. O, digər ölkələrin valyutalarının valyuta paritetlərinin və valyuta məzənnələrinin müəyyən edilməsi üçün baza rolunu oynayır. Ehtiyat valyutalardan valyuta müdaxilələrinin həyata keçirilməsi və dövlətlərin rəsmi qızıl-valyuta ehtiyatlarının formalaşdırılması üçün istifadə edirlər. Beləliklə, ehtiyat valyutaların əsas təyinatı beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə xidmət göstərməkdir. Ölkələr ehtiyat valyutada özlərinin likvid aktivlərini saxlayırlar və bu aktivlərdən tədiyə balansının mənfi kəsirini örtmək üçün istifadə edirlər.

Məzənnə dinamikasından asılı olaraq valyutalar “güclü” və “zəif” ola bilərlər. Güclü o valyuta hesab edilir ki, onun digər milli pul vahidlərinə nisbətən məzənnəsi uzun müddət ərzində ya artır, ya da sabitlik nümayiş etdirir. Digər valyutalara nisbətən məzənnəsi aşağı düşən valyuta

isə zəif hesab edilir. Praktikada güclü valyutalar kimi əsasən sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin milli pul vahidləri çıxış edirlər. Kifayət qədər inkişaf etməmiş iqtisadiyyata malik və ya qeyri-sabit iqtisadi meyl nümayiş etdirən ölkələrin valyutaları zəif valyutalar hesab edirlər.

Dönərlilik üsuluna görə, yəni bu və ya digər valyutanın müxtəlif ölkələrin valyutalarına nə dərəcədə sərbəst mübadilə edilməsindən asılı olaraq aşağıdakı növ valyutaları fərqləndirirlər:

- 1) sərbəst dönərli valyutalar (SDV). Bu valyutalar qeyri-məhdud daxili və xarici dönərliyə malikdirlər və valyuta ehtiyatlarının formalaşdırılması üçün istifadə edilə bilirlər. BVF tövsiyələrinə görə, bu cür valyutalar kimi ABŞ dollarını, avronu, ingilis funt-sterlinqini, isveçrə frankını, yapon ienasını göstərmək olar;
  - 2) nisbətən dönərli valyutalar. Bu valyutalara valyuta məhdudiyətləri tətbiq edilir və onlar bütün xarici valyutalara mübadilə edilmirlər;
  - 3) qapalı (dönərli olmayan) valyutalar. Bu valyutalar ancaq bir ölkə çərçivəsində fəaliyyət göstərir və dünya valyuta bazarında digər valyutalara dəyişdirilmir.
- Ümumilikdə isə valyutaların müxtəlif əlamətlərə görə təsnifi Cədvəl *.*-də verilmişdir.

Cədvəl *.*

Valyutaların təsnifi

Əlamət	Valyutaların növləri
1. <i>Valyutanın statusuna görə</i>	Milli Xarici Beynəlxalq Regional Avrovalyuta
2. <i>Ölkələrin valyuta ehtiyatlarına münasibətə görə</i>	Ehtiyat Digər valyutalar
3. <i>Tətbiq edilmə rejiminə görə</i>	Sərbəst dönərli Nisbətən dönərli Qapalı
4. <i>Valyuta əməliyyatlarının növlərinə görə</i>	Müqavilə qiymətinin valyutası Ödəmə valyutası Kredit valyutası Klirinq valyutası Veksel valyutası
5. <i>Digər valyutaların məzənnələrinə münasibətə görə</i>	Güclü Zəif
6. <i>Maddi-əşyavi formasına görə</i>	Nağd Nağdsız
7. <i>Qurulma prinsipinə görə</i>	“Zənbil” tipli Adi

Milli valyutanın dünya pulu funksiyasını yerinə yetirdiyini müəyyən edən əlamətləri 1998-ci ilin iqtisadiyyat sahəsi üzrə Nobel mükafatı laureatı *Robert Mandell* formalaşdırmışdır. Onlar aşağıdakılardır:

1. Valyuta ilə sazişlərin bağlandığı beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sferalarının mövcudluğu və xüsusiyyətləri. Bu cür sahələrin həcmi nə qədər böyükdürsə valyuta iqtisadi şokların nəticələrini bir o qədər yüngülləşdirir. Bu cür sazişlərin sahəsi nə qədər genişdirsə valyuta bir o qədər likviddir. Çünki, belə olan halda, daha çox sayda iqtisadi subyektlər bu valyutanı ödəmə vasitəsi kimi qəbul edəcəklər. 100 milyon nəfər üçün pul rolunu oynayan valyuta 1 milyon nəfər üçün pul rolunu oynayan digər valyutadan daha likviddir. Bu cür sahələrin xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsində müəyyən çətinlik mövcuddur, çünki bu cür xüsusiyyətlər bir neçə dənədir. Birincisi, bu xüsusiyyətlər “sahə” daxilində pul təklifi aiddir. İkincisi, bura müxtəlif makroiqtisadi göstəricilər aiddir. Hazırkı ana üç bu cür sahə - dollar zonası, avro zonası və iena zonası formalaşmışdır.
2. Pul siyasətinin sabitliyi. Əgər ölkədə yüksək inflyasiya dərəcəsi mövcuddursa onda onun valyutası dünya pulu rolunu oynamaq iqtidarında deyildir. Əsrin əvvəli və ortalarında bu problem valyutanın qızıla və ya digər qiymətli metala bağlanması yolu ilə həll edilirdi. Hazırda, bu cür bağlanmaların olmadığı bir şəraitdə mərkəzi bankların həyata keçirdikləri siyasətin elementləri əsas rol oynayır. Monetar siyasətin sabitliyinin əsas xüsusiyyəti kimi onun şəffaflığı, açıqlığı çıxış etməlidir. Bu şəffaflıq nə qədər yüksəkdirsə, iqtisadi subyektlərin inflyasiya gözləntiləri bir o qədər aşağı olacaq. İstənilən halda valyuta zonalarının mərkəzi banklarının əsas məqsədlərindən biri qiymətlərin sabitliyi olmalıdır.
3. Mübadilə məzənnəsinə nəzarətin olmaması. Bu da nisbətən azad valyuta bazarının olması deməkdir.
4. Güclü və ardıcıl mərkəzi hakimiyyət. Pul siyasətinin sabitliyi mərkəzi siyasi hakimiyyətin gücü və sabitliyi ilə müəyyən olunur. Zəif dövlət bir qayda olaraq zəif valyutaya malik olur. Mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsinin (məsələn, müharibə nəticəsində) bir nəticəsi də adətən inflyasiyanın güclənməsi olur.
5. Valyuta ehtiyatlarının mövcudluğu və həcmi. Ölkənin malik olduğu valyuta ehtiyatları nə qədər çox olarsa valyutanın dünya valyutasına çevrilməsi üçün şərait bir o qədər münbit olar.
6. Aşağı faiz dərəcələri. Bu əlamət iqtisadiyyatın normal inkişafı üçün zəruri olan göstəricilərdən biri kimi çıxış edir.

Valyuta sisteminin digər aparıcı elementi valyuta məzənnəsi rejimi hesab edilir.

Valyuta məzənnəsi müəyyən bir ölkənin pul vahidinin digər ölkənin pul vahidində və ya beynəlxalq hesablaşma valyuta vahidlərində ifadə edilmiş qiymətidir.

Valyuta məzənnəsi əmtəələrlə və sidmətlərlə beynəlxalq ticarət, kapitalın investisiya və kredit formasında hərəkəti, dünya əmtəə bazarlarında qiymətlərin müqayisə edilməsi, müxtəlif ölkələrin dəyər göstəricilərinin müqayisə edilməsi, firmaların, bankların, hökumətlərin, fiziki şəxslərin xarici valyutada olan hesablarının yenidən qiymətləndirilməsi zamanı valyutaların mübadilə nisbətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün zəruridir.

Valyuta məzənnəsinin əsasında (xüsusilə fiksə edilmiş rejim zamanı) valyuta pariteti durur. **Valyuta pariteti** qanuvericiliklə müəyyən edilmiş iki valyuta arasında olan nisbətdir. Avronun tətbiqinə qədər paritetlər Avropa valyuta sistemi ölkələrində aktiv surətdə istifadə edilirdi.

Qızıl-monet standartı zamanı valyuta məzənnəsinin əsasını qızıl pariteti, yəni iki valyutanın qızıl çəkilərinin nisbəti təşkil edirdi.

Praktikada valyutaların məzənnələri ancaq təsadüfi olaraq və qısa müddətə onların paritetləri ilə üst-üstə düşə bilər. Bu, tələb və təklifin tarazlığı zamanı baş verir. Qızıl standartı zamanı valyuta məzənnələri paritetdən yalnız “qızıl nöqtələri” sərhədində, yəni $\pm 1\%$ həddində

fərqlənə bilərdi. Çünki, qızılın göndərilməsi zamanı çəkilən xərclər heç vaxt onun dəyərinin 1%-ni keçmədi. Qızılın demonetləşdirilməsi ilə valyutaların yeni dəyər etalonu kimi XIH çıxış etməyə başladı. Hazırda valyuta məzənnəsi təkcə onun qızıl məzmunundan deyil, həm də bir sıra digər amillərdən asılıdır:

- valyutaların alıcılıq qabiliyyəti;
- ölkənin makroiqtisadi göstəriciləri;
- inflyasiyanın səviyyəsi və inflyasiya gözləntiləri;
- ölkənin tədiyə balansının vəziyyəti;
- valyuta siyasəti;
- faiz dərəcələrinin səviyyəsi;
- beynəlxalq ödəmələrin güclənməsi və ya zəifləməsi;
- valyuta bazarının konyukturasi;
- valyutaya etibarın dərəcəsi;
- subyektiv amillər və s.

Hər bir valyuta sisteminin məxsusi valyuta məzənnəsi rejimi, valyuta məzənnəsinin müəyyən edilməsi və dəyişdirilməsi mexanizmi vardır. Müəyyən edilmiş rejimdən asılı olaraq valyuta məzənnələri formalarının təsnifi Cədvəl *.*-də verilmişdir.

Cədvəl *.*

Valyuta məzənnələri formalarının təsnifi

Valyuta məzənnələrinin formaları	Xüsusiyyətləri
<p>1. <i>Fiksə edilmiş valyuta məzənnələri</i></p> <p>- real fiksə edilmiş</p> <p>- müqavilə əsasında fiksə edilmiş</p>	<p>valyuta məzənnələrinin əsasını təşkil edən və dövlət tərəfindən dəstəklənən rəsmi qeydiyyatla alınmış paritetlərin olmasını nəzərdə tutur;</p> <p>qızıl paritetinə əsaslanır, “qızıl nöqtələri” sərhəddində fərqlənir;</p> <p>aşağıdakılara əsaslanır:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) razılaşdırılmış etalona; 2) qızılın şərti olaraq müəyyən edilmiş rəsmi qiymətinə; 3) bazar qiymətlərinin paritetlərdən fərqlənmə hədlərinin razılaşdırılmış həcminə.
<p>2. <i>Çevik valyuta məzənnələri</i></p> <p>- üzən (sərbəst dəyişən)</p> <p>- tərəddüd edən</p>	<p>valyutaların rəsmi pariteti yoxdur;</p> <p>tələb və təklifdən asılı olaraq dəyişir;</p> <p>tələb və təklifdən asılı olaraq dəyişir, lakin mərkəzi bankların valyuta müdaxilələri ilə korrekte edilir</p>

Hesablama üsuluna görə, valyuta məzənnələri faktiki və paritet (müqayisə olunan ölkələrin valyutalarının alıcılıq qabiliyyəti paritetlərindən çıxış edilərək müəyyən edilən) olurlar. Paritet

məzənnələr praktikada tez-tez real hesablama ilə üst-üstə düşümlər, ondan bu və ya digər tərəfə fərqlənirlər. Paritet valyuta məzənnəsi aşağıdakı formulla hesablanır:

$$VM = \frac{1}{n} \frac{\sum p_1 d_1}{\sum p_2 d_2}$$

Burada n – müqayisə edilən əmtəə qruplarının sayı, p_1 və p_2 – müqayisə edilən ölkələrdə əmtəələrin qiymətləri, d_1 və d_2 – əmtəə qrupunun müqayisə edilən ölkələrin ÜDM-dəki xüsusi çəkisidir.

İnflyasiyanı nəzərə almaqla nominal (NM) və real (RM) məzənnələri fərqləndirmək lazımdır. Onlar bir-birlərindən müqayisə edilən ölkələrdəki qiymətlərin nisbətindən asılı olaraq fərqlənirlər:

$$RM = \frac{p_1}{p_2} NM$$

Valyuta məzənnələri valyutanın satış üsulundan (nağd, nağdsız, topdan, əskinas şəklində, elektron) asılı olaraq müxtəlif səviyyələrdə müəyyən edilə bilər. Bu zaman valyutanın alış və satış məzənnələri bank marjasının (bankın xərclərini, risqlərini və gəlirlərini örtən) həcmindən asılı olaraq həmişə bir-birindən fərqlənəcəkdir.

Valyuta məzənnəsi beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə böyük təsir göstərir:

- valyuta məzənnəsi hər hansı bir ölkənin istehsalçılarına əmtəənin istehsal xərclətinin dünya qiymətləri ilə müqayisə etməyə imkan verir və buna görə də, xarici iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsi zamanı orientir rolunu oynayır, iqtisadi fəaliyyətin maliyyə nəticələrini proqnozlaşdırmağa imkan verir;
- valyuta məzənnəsi ölkənin iqtisadi vəziyyətinə birbaşa təsir göstərir və bu da özünü xüsusilə tədiyə balansının vəziyyətində göstərir;
- valyuta məzənnəsi dünya istehsalının nəticələrinin ölkələr arasında yenidən bölgüsünə təsir göstərir və məhz buna görə də haqqında söhbət gedən sferada müxtəlif dövlətlərin maraqları tez-tez toqquşur və dövrü olaraq münaqişələr meydana gəlir ki, bu da dövlət və dövlətlərarası səviyyədə müvafiq qərarların qəbulunu tələb edir.

Milli valyutanın dönərlilik dərəcəsi və valyuta məzənnəsinin səviyyəsi, həmçinin digər valyuta parametrləri valyuta bazarında müəyyən edilir.

Valyuta bazarı xarici valyutanın və müxtəlif valyuta dəyərlilərinin alqı-satqısı üzrə əməliyyatlar nəticəsində yaranmış sabit iqtisadi və təşkilati münasibətlər sistemidir.

Valyuta bazarında müxtəlif iqtisadi subyektlər arasında qarşılıqlı münasibətlər sistemi bərqərar olur. Valyuta bazarının **əsas subyektləri** kimi transmilli banklar, kommertiya bankları, ticarət-sənaye və maliyyə şirkətləri, mərkəzi banklar, birjalar, beynəlxalq və regional təşkilatlar, fiziki şəxslər və digərləri çıxış edirlər.

Valyuta bazarına çıxarkən iqtisadi subyektlər müxtəlif məqsədlər güdürlər:

- beynəlxalq hesablaşmaların fasiləsiz həyata keçirilməsi (müəssisələr, bankların müştəriləri);
- xarici valyuta ehtiyatlarının strukturunun diversifikasiyası və onların artırılması (kommertiya, mərkəzi banklar);

- valyuta məzənnələrində və müxtəlif borc öhdəlikləri üzrə faiz dərəcələrində olan fərqlər formasında gəlirin əldə edilməsi (müəssisələr, kommertiya bankları);
- valyuta və kredit risqlərindən sığorta;
- valyuta siyasətinin həyata keçirilməsi (mərkəzi banklar, xəzinədarlıqlar);
- kreditlərin alınması (banklar və onların müştəriləri).

Valyuta bazarının konyukturu aşağıdakılardan asılıdır:

- ✓ xarici valyutaya olan tələb və təklifdən;
- ✓ əmtəə və xidmətlərə görə xarici valyuta əldə etmiş və həmin valyutanə realizə etməyə çalışan ixracatçılardan;
- ✓ əmtəə və xidmətlərə görə ödəmələri həyata keçirməli olan və buna görə də xarici valyuta almağa çalışan idxalatçılardan;
- ✓ fraxta, yüklərin sığorta edilməsinə, broker və bank komissiyalarına görə valyuta əldə etmiş ticarət şirkətlərindən, sığorta cəmiyyətlərindən və banklardan;
- ✓ dividendlərin ödənilməsi, borcların, kreditlərin geri qaytarılması üzrə öhdəlikləri olan fiziki və hüquqi şəxslərdən və s.

Beləliklə, valyuta bazarının əsas vəzifəsi beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə xidmət göstərməkdir.

Müasir mərhələdə valyuta bazarı aralarında sərhədlərin praktik olaraq silindiği milli, regional və dünya bazarlarının məcmusu kimi çıxış edir. Lakin ilkin olaraq valyuta bazarı milli valyuta bazarı formasında meydana gəlmişdir. XIX əsrin ortalarından etibarən sənayecə inkişaf etmiş əsas ölkələrdə valyuta bazarlarının meydana gəlməsi aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlmişdir:

- beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müntəzəm inkişafı;
- bank kapitalının yüksək dərəcədə təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi;
- dünya valyuta sisteminin formalaşması;
- banklar arasında müxbir münasibətlərin qurulması;
- beynəlxalq hesablaşmaların kredit vasitələrinin geniş yayılması;
- əlaqələri sadələşdirən rabitə vasitələrinin inkişafı;
- cari hesablar üzrə valyuta məhdudiyyətlərinin olmaması.

Milli valyuta bazarları dedikdə ölkə ərazisində yerləşən bankların ölkənin milli valyutasına münasibətdə, həmçinin onun rezidentlərinə və qeyri-rezidentlərinə valyuta xidmətləri göstərmələri üzrə həyata keçirdikləri əməliyyatların məcmusu başa düşülür. Bundan başqa, şirkətlərin öz aralarında həyata keçirdikləri valyuta əməliyyatları da daxili milli bazar əməliyyatlarına aiddir.

Daxili valyuta qanunvericiliyinin liberallaşma dərəcəsiindən asılı olaraq milli valyuta bazarı aşağıdakı formalardan birində ola bilər:

- rəsmi;
- yarı-rəsmi;
- “qara”.

Beləliklə, hər bir milli valyuta bazarı öz xüsusiyyətlərinə malikdir ki, bu da onu unikal, digərlərinə oxşamayan edir.

Dünya iqtisadiyyatının beynəlmilləşməsi, beynəlxalq borc kapitalı bazarının inkişafı, kommunikasiya vasitələrinin təkmilləşməsi nəticəsində **beynəlxalq** (regional və dünya) **valyuta bazarları** formalaşmışdır. Bu bazarlar onları milli valyuta bazarlarından fərqləndirən bir sıra xarakterik xüsusiyyətlərə malikdirlər. Bu cür bazarlarda valyuta məhdudiyyətləri mövcud deyildir, əhəmiyyətli həcmərdə çoxsaylı sazişlər həyata keçirilir və bu əməliyyatlarda dünya

təsərrüfatının bütün ölkələrinin subyektləri iştirak edirlər. Dünya valyuta bazarlarında beynəlxalq dövriyyənin ümumi həcmnin 90%-i 5 əsas valyutanın – ABŞ dollarının, avronun, ingilis funtsterlinin, yapon ienasının, isveçrə frankının payına düşür. Beynəlxalq hesablaşmalar nağdsız qaydada həyata keçirilir. Dünya valyuta bazarları iri beynəlxalq maliyyə mərkəzlərində təmərküzləmişlər.

Dünya maliyyə mərkəzləri beynəlxalq valyuta, kredit, maliyyə əməliyyatlarının, qiymətli kağızlar və girovlarla bağlı sazişlərin həyata keçirildiyi və bankların, ixtisaslaşmış kredit-maliyyə institutlarının təmərküzləşdiyi yerlərdir.

Bununla yanaşı, dünya təsərrüfatının ayrı-ayrı ölkələrində mütəşəkkillik dərəcəsindən asılı olaraq müxtəlif tip valyuta bazarları bərqərar olur. Bu əlamətə görə aşağıdakı valyuta bazarları fərqləndirilir:

- mütəşəkkil və ya birja valyuta bazarları;
- qeyri-mütəşəkkil və ya banklararası valyuta bazarları.

Mütəşəkkil valyuta bazarlarında bütün valyuta sazişlərinin yarısından çoxu qeyri-kommersiya müəssisələri kimi çıxış edən və özünün əsas vəzifələri kimi müəyyən müddətə sərbəst qalan valyuta resurslarının dövriyyəyə cəlb edilməsini və hərracların təşkilini müəyyən edən **valyuta birjalarında** həyata keçirilir. Əksər sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə (Yaponiya, Fransa və s.) valyuta birjalarının rolu valyuta məzənnələrinin müəyyən edilməsindən və valyutalarının sorğu məzənnələrinin fiksə edilməsindən ibarətdir.

Qeyri-mütəşəkkil valyuta bazarı özündə birjadan kənarında həyata keçirilən bütün valyuta sazişlərini əks etdirir ki, onlar da əsasən banklar arasında həyata keçirilir və buna görə də banklararası adlandırılır. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə valyuta sazişlərinin təxminən 90%-i bu valyuta bazarında həyata keçirilir.

Valyuta bazarının tipindən asılı olmayaraq, valyuta sazişlərinin böyük hissəsi (85-95%) ya valyuta əməliyyatlarını həyata keçirməyə müvəkkil edilmiş bankların adından, ya da birbaşa olaraq onlar tərəfindən həyata keçirilir. ABŞ-da bu cür hüquq bütün banklara, Fransa və Yaponiyada ixtisaslaşmış kredit-maliyyə təşkilatlarına, Rusiyada və Azərbaycanda isə bunun üçün mərkəzi bankdan xüsusi lisenziya almış banklara verilir.

Müasir valyuta bazarının funksiya göstərməsinin texniki tərəfinə gəldikdə isə onu banklar arasında valyuta ilə ticarət üzrə teleks, teleqraf, telefon, İnternet və digər əlaqələrin məcmusu kimi görmək olar. Bunun üçün bazarın iştirakçısı olan bütün banklar öz aralarında səmərəli və etibarlı rabitə kanallarına, operativ informasiya təminatına malik olmalıdırlar. İnformasiyanın alınması sürəti və tezliyi əməliyyatların müvəffəqiyyətlə başa çatmasında xüsusi, çox zaman isə həlledici rol oynayır.

Valyuta bazarlarında valyutanın alqı-satqısı ilə bağlı olan əməliyyatlar həyata keçirilir. Nəticədə milli və xarici valyutanın və ya iki xarici valyutanın mülkiyyətçilərinin dəyişməsi baş verir. Borcların verilməsi və xarici valyutada hesablaşmaların aparılmasını da valyuta əməliyyatlarına aid edirlər. Valyuta əməliyyatlarının əsas növləri valyutaların dərhal təqdim edilməsi ilə həyata keçirilən sazişlər və müddətli sazişlərdir. Son illərdə müddətli sazişlərin yeni növlərinin – svop, opsiyon, fyuçers əməliyyatlarının həcmi sürətlə artmışdır.

Valyuta sazişində ən azı iki tərəf iştirak edir və onlardan biri bir qayda olaraq bank olur. Buna görə də bank müştəriyə və ya alıcıya valyutanın elə alış və ya satış məzənnəsini təklif edir ki, bu məzənnə banka valyutanın alqı-satqısı ilə bağlı xərcləri örtməklə yanaşı, müəyyən gəlir də əldə etməyə imkan verir. Bankın müştərilərdən xarici valyuta alqısı zamanı istifadə etdiyi məzənnə **alıcı məzənnəsi**, bankın valyutanı satdığı məzənnə isə **satıcı məzənnəsi** adlanır. İlk baxışda alıcı

məzənnəsinin satıcı məzənnəsindən aşağı olması təbii görünür (əksər hallarda bu, doğrudan da belədir), lakin bu vəziyyət yalnız *birbaşa kotirovka* (qiymətin birbaşa təyin edilməsi) üçün xarakterikdir. Bu zaman xarici valyutanın bir vahidi milli valyutanın müəyyən kəmiyyətdə vahidində ifadə edilir. *Dolayı kotirovka* zamanı isə (milli valyutanın bir vahidi xarici valyutanın müəyyən kəmiyyətdə vahidində ifadə edilir) alıcı məzənnəsi satıcı məzənnəsindən yüksək olur. Dolayı kotirovkadan adətən Böyük Britaniya və bir sıra digər ölkələrdə istifadə edilir. Hər iki kotirovka prinsipə bərabər mahiyyətə malikdirklər.

Valyuta sazişlərinin həyata keçirilməsi zamanı banklar valyuta mövqeyini nəzərdən qaçırmamalıdır. *Valyuta mövqeyi* dedikdə hər bir xarici valyuta üzrə tələb və öhdəlikərin nisbəti başa düşülür. Onlar bərabər olduğu halda mövqe bağlı, əks halda açıq hesab edilir. Açıq valyuta mövqeyi uzun (valyuta üzrə tələblər öhdəlikləri üstələdikdə) və qısa (valyuta üzrə tələblər öhdəliklərdən az olduqda) olur. Açıq mövqe istənilən halda risklərin mövcud olması deməkdir, yəni valyuta məzənnəsində kəskin, gözlənilməyən və qeyri-əlverişli dəyişikliklər mümkünlüyü sonda əhəmiyyətli zərərlə nəticələnmə bilər. Düzdür bu dəyişiklik əlverişli olsa əhəmiyyətli gəlir də əldə edilə bilər.

Dərhal təqdim edilmə ilə sazişlər (spot sazişlər də deyirlər) saziş bağlandıqdan sonra ikinci iş günündə valyutanın təqdim edilməsini nəzərdə tutur.

Müddətli sazişlər valyutanın gələcəkdə sazişin bağlanması zamanı müəyyən edilmiş məzənnə ilə təqdim edilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman valyuta müqaviləsi kateqoriya (bərək), yəni yerinə yetirilməsi hər iki tərəf üçün məcburi olur. Digər hallarda o bankın müştərisinə daha əvvəl bağlanmış sazişin yerinə yetirilib-yetirilməməsini seçmək hüququ verir. Valyuta sazişləri konkret müştəri ilə imzalanma bilər və ya mərkəzləşdirilmiş qaydada birjada ticarət edilə bilər. Buna görə də müddətli sazişlər forvard (hər iki tərəf üçün kateqoriya olan), opsiya (opsiyanın alıcısı sazişi həyata keçirib-keçirməmək barədə qərar vermək hüququna malikdir) və fyuçers (mərkəzləşdirilmiş qaydada yalnız birjada ticarət edilir) sazişlərinə bölünür.

Son illərdə svop sazişləri də geniş vüsət almışdır. Svop bir sənədlə rəsmiləşdirilmiş elə bir sazişdir ki, bu saziş əsasən hər iki tərəf dövrü olaraq bir-birlərinə ödəmə həyata keçirirlər. Bu saziş növlərindən biri olan valyuta svopları tərəflərdən biri hər hansı bir valyuta üzrə bazarda müqayisəli üstünlüyə malik olduğu halda valyuta öhdəlikləri ilə qarşılıqlı faydalı mübadilə haqqında sazişi əks etdirir. Lakin bu mənfəətlərin bölgüsünün bərabər olması heç də məcburi deyil. Hər şey konkret sazişin şərtlərindən asılıdır.

Valyuta svopu həmçinin dərhal təqdim edilmə və valyutanın gələcəkdə təqdim edilməsi şərtlərinə iki konversiya saziş kombinasiyası formasında da həyata keçirilə bilər.

Müasir valyuta bazarları üçün aşağıdakı xüsusiyyətlər xarakterikdir:

1. Bağlanan sazişlərin ümumi kütləsində transsərhəd əməliyyatların üstünlük təşkil etməsi. İri mərkəzlərdə həyata keçirilən valyuta sazişlərinin gündəlik həcmi 50%-dən 75%-ə qədər bu əməliyyatların payına düşür.
2. Əməliyyatların həcmi artması. Bu parametrinə görə valyuta bazarı digər dünya bazarlarından kəskin sürətdə fərqlənir. Belə ki, XXI əsrin əvvəlinə beynəlxalq valyuta əməliyyatlarının gündəlik həcmi 2 trilyon dollara yaxınlaşmışdır.
3. Valyuta əməliyyatlarında ABŞ dollarının üstünlük təşkil etməsi. Dünya bazarda həyata keçirilən valyuta əməliyyatlarının 80%-dən çoxu ABŞ dollarının payına düşür.
4. İştirakçıların qlobal əhatəsi. Valyuta bazarı mahiyyətinə görə yeganə əsl qlobal bazardır. Bu bazarda sazişlər ticarət edilən əksər valyutalar üzrə bağlanır, ticarət isə fasiləsiz, günün 24 saati ərzində aparılır.

5. Valyuta sazişlərinin yüksək mərkəzləşməsi. Sazişlərin təxminən 65%-i bankların, 20%-i isə digər maliyyə institutları (qiymətli kağızlar üzrə şirkət-dilerlər, investisiya, oensiya fondları və s.) tərəfindən həyata keçirilir. Yerdə qalan 15% isə qeyri-maliyyə qurumlarının (ayrı-ayrı iri spekulyantlar nəzərə alınmaqla) payına düşür. Bu zaman bank sektoru üçün mərkəzləşmənin yüksək səviyyəsi xarakterikdir.

Beləliklə, müasir valyuta sistemləri və valyuta bazarları mahiyyətinə görə dünya səviyyəsində fəaliyyət göstərirlər, bu da onları dünya təsərrüfatının və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin vacib tərkib hissəsinə çevirir.

6.4. Valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsi siyasəti və onun xarici ticarətə təsiri

Valyuta məzənnəsinin səviyyəsinin bazar və dövlət tənzimlənməsi mövcuddur. Rəqabət və dəyər qanununun fəaliyyətinə, həmçinin tələb və təklifə əsaslanan bazar tənzimlənməsi öz-özünə baş verir. Dövlət tənzimlənməsi valyuta münasibətlərinin bazar tənzimlənməsinin mənfə nətirlərinin aradan qaldırılmasına və sabit iqtisadi artımın, tədiyə balansının tarazlığının, işsizliyin və inflyasiyanın səviyyəsinin aşağı salınmasının təmin edilməsinə yönəlmişdir. O, valyuta siyasətinin köməyi ilə həyata keçirilir. *Valyuta siyasəti* ölkənin cari və strateji məqsədlərindən asılı olaraq həyata keçirilən beynəlxalq valyuta münasibətləri sferasında tədbirlər kompleksidir. Hüquqi cəhətdən valyuta siyasəti valyuta qanunvericiliyi ilə və ölkələr arasında valyuta sazişləri ilə rəsmiləşdirilir.

Valyuta məzənnəsinin səviyyəsinə təsir göstərmək üçün istifadə edilən dövlət tədbirlərinə aşağıdakılar aiddir:

- 1) valyuta müdaxilələri;
- 2) diskont siyasət;
- 3) proteksionist tədbirlər.

Valyuta siyasətinin vacib aləti kimi valyuta müdaxilələri çıxış edir. *Valyuta müdaxiləsi* mərkəzi bankın valyuta bazarında aparıcı xarici valyutalara qarşı milli pul vahidinin alqı-satqısı üzrə həyata keçirdiyi əməliyyatlardır.

Valyuta müdaxilələrinin məqsədi müvafiq valyuta məzənnəsinin, müxtəlif valyutalar üzrə aktiv və passivlərin balansının və ya valyuta bazarı iştirakçılarının gözləntilərinin səviyyəsinin dəyişdirilməsindən ibarətdir. Valyuta müdaxilələri mexanizminin təsiri ticarət müdaxilələrinin təsirinin analoquunu təşkil edir. Milli valyutanın məzənnəsinin yüksəltmək üçün mərkəzi bank milli valyutanı alaraq xarici valyutana satmalıdır. Bununla da xarici valyutaya tələb aşağı düşür və nəticədə milli valyutanın məzənnəsi yüksəlir. Milli valyutanın məzənnəsinin aşağı salmaq üçün isə mərkəzi bank milli valyutanı satmalı və xarici valyutanı almalıdır. Bu xarici valyutanın məzənnəsinin artmasına, milli valyutanın məzənnəsinin isə aşağı düşməsinə səbəb olacaqdır.

Müdaxilələr üçün bir qayda olaraq rəsmi valyuta ehtiyatlarından istifadə edilir. Valyuta ehtiyatlarının səviyyəsinin dəyişməsi valyuta məzənnələrinin formalaşması prosesinə dövlət müdaxiləsinin məshtabı göstəricisi kimi çıxış edə bilər. Mərkəzi bankların müdaxilələrinin həcmi bir qayda olaraq gizli informasiya sayılır ki, bu da həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyinin təmin edilməsi üçün hakimiyyətin öz hərəkətlərini gizli saxlamaq istiqamətində söylərini əks etdirir.

Rəsmi müdaxilələr müxtəlif metodlarla həyata keçirilə bilər. Bu zaman birjaldan (açıq metod) və ya banklararası bazardan (qapalı metod) istifadə edilə bilər. Əməliyyatlar brokerlər və ya bilavasitə banklar vasitəsilə reallaşdırıla bilərlər. Rəsmi ehtiyatlardan əlavə müdaxilə üçün vəsait mənbəyi kimi qısamüddətli borclanma və svop əməliyyatları da çıxış edə bilər. Konkret müdaxilə strategiyası hökumətin ümumi iqtisadi strategiyası ilə, həmçinin mərkəzi bankın valyuta bazarında vəziyyətinin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir.

Bundan əlavə, rəsmi valyuta müdaxilələri “sterilizə edilmiş” və “sterilizə edilməmiş” müdaxilələrə bölünürlər. “Sterilizə edilmiş” müdaxilə o müdaxilələrə deyilir ki, bu zaman rəsmi xarici netto-aktivlərin dəyişməsi daxili aktivlərdə baş verən müvafiq dəyişikliklərlə kompensasiya edilir, yəni rəsmi “pul bazası”nın həcminə təsir praktik olaraq mövcud olmur. Əgər müdaxilə prosesində rəsmi valyuta ehtiyatlarının dəyişməsi pul bazasının dəyişməsi ilə nəticələnirsə, onda müdaxilə “sterilizə edilməmiş” adlanır.

Valyuta müdaxilələrinin uzunmüddətli perspektivdə milli valyutanın məzənnəsinin dəyişilməsi üzrə arzuolunan nəticələrə gətirib çıxarması üçün aşağıdakıların olması vacibdir:

- 1) valyuta müdaxilələrinin həyata keçirilməsi üçün mərkəzi bankda kifayət qədər ehtiyatların mövcudluğu;
- 2) bazar iştirakçılarının mərkəzi bankın uzunmüddətli siyasətinə inamı;
- 3) iqtisadi artım, inflyasiya tempi, pul kütləsinin dəyişməsi tempi kimi fundamental iqtisadi göstəricilərin dəyişməsi və s.

Diskont siyasət mərkəzi bank tərəfindən faiz dərəcəsinin dəyişdirilməsidir. Bu zaman daxili bazarda kreditin dəyərində təsir etmək yolu ilə (bununla da kapitalın beynəlxalq hərəkətinə) valyuta məzənnəsinin səviyyəsi tənzimlənir. Son illərdə valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsi üçün onun əhəmiyyəti getdikcə azalır.

Proteksionist tədbirlər ölkə iqtisadiyyatının müdafiəsinə, bu halda isə milli valyutanın müdafiəsinə yönəlmiş tədbirlərdir. Ona ilk növbədə valyuta məhdudiyyətləri aiddir. **Valyuta məhdudiyyətləri** rezidentlərin və qeyri-rezidentlərin valyuta və ya digər valyuta dəyərliləri ilə əməliyyatlarının qanunvericilik və inzibatçılıq yolu ilə qadağan edilməsi və ya reqlamentləşdirilməsidir. Valyuta məhdudiyyətləri növlərinə aşağıdakılar aiddir:

- valyuta blokadası;
- xarici valyutanın sərbəst alqı-satqısına qadağa;
- beynəlxalq ödəmələrin, kapital hərəkətinin, gəlirin repatriasiyasının, qızıl və qiymətli kağızların hərəkətinin tənzimlənməsi;
- xarici valyutanın və digər valyuta dəyərlilərinin dövlətin əlində təmərküzləşməsi.

Dövlət ölkənin xarici ticarət şəraitinin dəyişdirilməsi üçün tez-tez valyuta məzənnəsinin səviyyəsindən istifadə edir. Bu zaman valyuta tənzimlənməsinin ikili valyuta bazarı, devalvasiya və revalvasiya kimi metodlarından istifadə edilir.

Valyuta məzənnəsi ixracın və idxalın qiymət nisbətinə və daxili iqtisadi vəziyyətə təsir göstərməklə, ixrac və idxal fəaliyyəti ilə məşğul olan firmaların davranışında dəyişikliklər yaratmaqla müxtəlif ölkələrin xarici ticarətlərinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Ümumilikdə milli valyutanın dəyərdən düşməsi ixracatçılara xarici valyutada əmtəələrinin qiymətlərinin aşağı salmağa imkan verir, çünki, ixracdan əldə edilən gəlirin milli valyutaya mübadiləsi zamanı milli pul vahidində eyni məbləğ əldə edilir. Bu onların əmtəələrinin rəqabət qabiliyyətliliyini artırır və ixracın artırılması üçün şərait yaradır. İdxal isə bu zaman çətinləşir, çünki öz valyutalarında eyni məbləği əldə edən xarici ixracatçılar qiyməti yüksəltməyə məcburdurlar. Eyni zamanda idxal qiymətlərinin yüksəlməsi (əgər idxala olan tələb qiymətə görə

qeyri-elastik deyilsə), bunun ardınca isə ümumilkdə qiymətlərin səviyyəsinin yüksəlməsi baş verir. Milli valyutanın güclənməsi zamanı isə əks hadisələr baş verir.

Bir çox ölkələr həm iqtisadi inkişaf sahəsində, həm də valyuta risqindən müdafiə sahəsində vəzifələrin həlli üçün valyuta məzənnələri ilə manipulyasiya edirlər. Manipulyasiya milli valyutaların məzənnəsinin süni aşağı salınmasından tutmuş yüksəldilməsinə qədər, tariflərdən və lisenziyalardan istifadədən tutmuş müdaxilə mexanizmlərinə qədər bir çox tədbirləri özündə birləşdirir.

Milli valyutanın yüksəldilmiş məzənnəsi paritet məzənnənin səviyyəsindən yüksəkdə müəyyən edilmiş rəsmi məzənnədir. Öz növbəsində aşağı salınmış valyuta məzənnəsi paritet məzənnədən aşağı səviyyədə müəyyən edilmiş rəsmi məzənnədir.

Əgər xarici dövlətdə qiymətlər daxili bazara nisbətən daha sürətlə yüksəlsə, lakin xarici valyutanın məzənnəsi inflyasiya səviyyələrində olan fərqlə şərtlənən həcmdən daha az həcmə azalırsa bu o deməkdir ki, xarici valyutanın qiyməti yüksəldilmişdir. Belə olan halda milli əmtəələrin ixracı daha sərfəli olur.

Bəzən həyata keçirilən əməliyyatların kommertiya və ya maliyyə əməliyyatları olmasından asılı olaraq valyuta bazarının müxtəlif iştirakçıları üçün müxtəlif valyuta məzənnələri rejimi müəyyən edilir. Kommertiya əməliyyatları üzrə adətən rəsmi valyuta məzənnəsindən istifadə edilir. Kapitalın hərəkəti ilə əlaqədar əməliyyatlarda isə bazar məzənnəsindən istifadə edilir. Kommertiya əməliyyatları üzrə məzənnə adətən aşağı salınmış olur.

Milli valyutasının məzənnəsini süni surətdə aşağı salmış ölkələrdə ilk öncə iqtisadiyyatın canlanması müşahidə edilir ki, bu da ixracın rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəlməsindən irəli gəlir. Lakin daha sonra resursların sahədaxili və sahələrarası yenidən bölgüsündə məhdudiyətlər artır, milli gəlirin böyük hissəsi istehlakın azalması hesabına istehsal sferasına yönəlir ki, bu da ölkədə istehlak qiymətlərinin səviyyəsinin yüksəlməsinə, həyat səviyyəsinin pisləşməsinə gətirib çıxarır.

Valyuta məzənnəsinin süni bahalaşması da milli təsərrüfata mənfi təsir göstərə bilər. Belə ki, bu zaman iqtisadiyyat birtərəfli inkişaf etməyə başlayacaq və ölkə iqtisadiyyatı bir və ya bir neçə iqtisadi sahədən asılı vəziyyətə düşəcəkdir.

6.5. Ölkənin tədiyə balansı: tərtib edilmə prinsipləri və strukturu

Tədiyə balansı ölkənin xarici dünya ilə qarşılıqlı əlaqələrini xarakterizə edən ümumiləşdirici göstəriciləri əks etdirir. Tarixən tədiyə balansı ticarət balansı formasında hələ orta əsrlərdə meydana gəlmişdir. “Tədiyə balansı” isə bir termin kimi dövriyyəyə ingilis iqtisadçısı *Con Stüart-Mill* tərəfindən daxil edilmişdir. Həmin vaxtlarda balans ilk növbədə fiskal rolu yerinə yetirirdi. Özünün müasir formasında isə tədiyə balansı əsas makroiqtisadi siyasət elementlərinin hazırlanması zamanı vacib orientir rolunda çıxış edir.

BVF-nin verdiyi izaha görə, **tədiyə balansı** müəyyən dövr üçün statistik hesabatdır və aşağıdakıları əks etdirir:

- a) hər hansı bir ölkənin yerdə qalan dünya ilə həyata keçirdiyi əmtəə, xidmət və gəlir əməliyyatları;
- b) ölkəyə məxsus olan monetar qızıl, xüsusi iqtibas hüquqları (XİH), həmçinin yerdə qalan dünya ölkələrinə münasibətdə maliyyə tələbləri və öhdəlikləri üzrə mülkiyyət hüququnun dəyişilməsi və digər dəyişikliklər;

c) qarşılıqlı surətdə örtülməyən əməliyyat və dəyişikliklərin mühasibat nöqtəyi-nəzərindən balanslaşdırılması üçün zəruri olan birtərəfli köçürmələr və kompensasiyaedici qeydlər.

Tədiyə balansının tərtib edilməsinin əsasında iki prinsip durur:

- 1) müəyyən dövr üçün (ay, rüb, il) ölkənin bütün xarici iqtisadi əməliyyatlarının əhatə edilməsi;
- 2) əməliyyatların ikitərəfli mühasibat yazısı (son nəticədə kredit debetlə üst-üstə düşməlidir); nəticədə bir sıra maddələr üzrə disbalans digər maddələrlə tarazlaşdırılır.

Tədiyə balansının tərtib edilməsində nümunə kimi BVF tərəfindən 1977-ci ildə dərc edilmiş sxemdən istifadə edilir. Tədiyə balansının tərtibinin tam sxemi 112 maddəni əhatə edir. Ümumiləşdirilmiş sxem bu maddələri 7 blok üzrə məcmuləşdirir (Cədvəl *.*).

Cədvəl *.*

Ümumiləşdirilmiş sxemin bloklarını üç qrupda birləşdirmək olar:

1. Cari əməliyyatlar (A bloku). Bu əməliyyatlar üzrə əmtəə, xidmət, kapital və pul köçürmələri hərəkətindən gəlirin olub-olmamasını göstərən balans hesablanır.
2. Kapital hərəkəti (B+C blokları). Bu zaman da balans hesablanır.
3. Balanslaşdırıcı əməliyyatlar (E+F+G blokları). Tədiyə balansının tarazlaşdırılması istiqamətində dövlət orqanlarının həyata keçirdiyi əməliyyatlar əks olunur.

Nəticədə tədiyə balansının saldosu formalaşır ki, o da əsasən ölkənin qızıl-valyuta ehtiyatlarının və digər rəsmi ehtiyatlarının (H bloku) dəyişməsi hesabına maliyyələşdirilir, yəni ya ödənilir (əgər saldo mənfidirsə), ya da bölünür (əgər müsbətdirsə).

Ölkənin tədiyə balansının təhlili zamanı ilk növbədə cari hesablar üzrə balans, yəni A bloku nəzərdən keçirilir. Bu blok əmtəə və xidmətlərlə xarici ticarəti, həmçinin daha əvvəl gətirilmiş və ya çıxarılmış kapital üzrə əldə edilmiş gəlirlərin köçürülməsi, fərdi şəxslərin pul köçürmələri və əvəzsiz yardım kimi irihəcmli əməliyyatları və s.-ni əhatə edir.

Cari tədiyə balansının əsasını “Əmtəələr: İxrac FOB” və “Əmtəələr: idxal FOB” maddələri təşkil edir. Onlar arasında fərq ticarət balansını təşkil edir. Unutmaq lazım deyil ki, tədiyə balansında ixrac və idxal FOB şərti ilə (yəni əmtəənin qiymətinə sığorta və daşıma xərcləri daxil edilmədən) qiymətləndirilir. Xarici ticarətin statistikasında isə idxal ənənəvi olaraq CIF şərti ilə (yəni sığorta və nəqliyyat xərcləri nəzərə alınmaqla) qiymətləndirilir.

“Digər əmtəə, xidmət və gəlirlər” maddəsinə aiddir:

- a) xidmət idxal-ixracından fərqləndirilməsi çətin olan əmtəə idxal-ixracı;
- b) ən müxtəlif xidmətlər: yük, sərnişin və digər daşımalar; beynəlxalq turizm; telekommunikasiya xidmətləri; maliyyə, təhsil, işgüzar, texniki və s. xidmətlər;
- c) mülkiyyət hüququndan istifadəyə görə gəlirlər və xərclər;
- d) xaricə özəl və dövlət investisiya qoyuluşlarından əldə edilən gəlirlər və ölkəyə xarici investisiya qoyuluşundan əldə edilən analoji gəlirlər;
- e) dövlətin xaricdə siyasi və inzibati funksiyaları ilə əlaqədar olan əməliyyatlar (hərbi bazalar, beynəlxalq təşkilatlarda iştirak və s.).

“Özəl birtərəfli köçürmələr” və “Dövlət birtərəfli köçürmələri” maddələri transfertlər adlanan əməliyyatları əhatə edir:

- a) köçkünlərin, xarici işçilərin və digərlərinin pul köçürmələri;
- b) əvəzsiz dövlət yardımları (hədiyyələr).

Kapital hərəkəti balansı B və C bloklarını əhatə edir.

1. “Birbaşa investisiyalar və digər uzunmüddətli kapital” (B bloku) aşağıdakıları əhatə edir:
  - a) birbaşa və portfel investisiyaları;
  - b) digər uzunmüddətli kapital:
    - uzunmüddətli dövlət və özəl bank borcları;
    - əvvəl alınmış (təqdim edilmiş) borcların əsas hissəsinin ödənilməsi (geri alınması);
    - beynəlxalq bank və maliyyə təşkilatlarının istiqrazlarına abunə.
2. “Qısamüddətli kapital” (C bloku) bir il müddətinə qədər həyata keçirilmiş investisiyalar üzrə hərəkəti əks etdirir və əsasən qısamüddətli qiymətli kağızların və öhdəliklərin, bank depozitlərinin və banklararası borclanmanın qısamüddətli borcların hərəkətini xarakterizə edir.
3. Kapital hərəkəti balansından sonra D bloku, “Səhvlər və ötürmələr” gəlir ki, oda səhvlərdən daha çox ötürmələri, yəni nəzərə alınmamış göstəriciləri əhatə edir; bu özünü xüsusilə qısamüddətli kapitalın hərəkəti üzrə aparılan hesablamalar zamanı göstərir; bu maddədə həmçinin qaçaqmalçılıq fəaliyyəti və kapitalın qeyri-leqal axını nəzərə alınır. Son balansın təhlili zamanı H blokundan başqa bütün digər bloklar nəzərə alınır.

“Kompensasiyaedici maddələr” (E bloku) aşağıdakıların həcmində baş verən dəyişiklikləri əks etdirir:

- a) qızılın monetləşdirilməsi/demonetləşdirilməsi və qızılın dünya qiymətlərində baş verən dəyişikliklər hesabına ölkənin qızıl ehtiyatının həcmində baş verən tərəddülər;
- b) mübadilə məzənnələrinin dəyişməsi nəticəsində ölkənin hesabında olan XIH-də və ölkənin BVF-də olan ehtiyat mövqeyində baş verən dəyişikliklər;
- c) mübadilə məzənnələrinin dəyişməsi nəticəsində ölkənin valyuta ehtiyatlarında, nun xarici tələblərində və BVF-dən aldığı kreditlərdə baş verən dəyişikliklər.

“Fövqəladə maliyyələşdirmə” (F bloku) əsasən tədiyə balansının kəsinin yüngülləşdirilməsi üzrə əməliyyatları (BVF-nin əvəzsiz yardımları (hədiyyələri), Dünya Bankından struktur dəyişiklikləri üçün alınmış kreditlər və s.) əhatə edir.

“Xarici dövlət orqanlarının qızıl-valyuta ehtiyatlarının tərkibində öhdəliklər” (G bloku) xarici banklarda dövlət depozitlərini və dövlət orqanları tərəfindən xarici ölkələrin qiymətli kağızlarının alınmasını (satışını) əhatə edir.

Beləliklə, hər hansı bir ölkənin xarici dünya ilə münasibətləri ölkənin tədiyə balansı çərçivəsində qeydə alınır. Öz növbəsində, tədiyə balansında əks olunan göstəricilərin təhlili xarici amillərin ölkənin daxili inkişafına müsbət və ya mənfi təsiri barədə fikir yürütməyə imkan verir. Bu təhlil nəticəsində dövlətin maliyyə orqanları bu və ya digər sabitləşdirici tədbirlər həyata keçirirlər.

6.6. Tədiyə balansının dövlət tənzimlənməsi metodları

Beynəlxalq statistika göstərir ki, dünya ölkələrinin tədiyə balansları daim qeyri-tarazlıq halındadır, yəni cari əməliyyatlar üzrə saldo və son saldo adətən sıfıra bərabər olmur və buna görə də saldo və ümumilikdə tədiyə balansı kapital hərəkəti ilə, dövlət tərəfindən həyata keçirilən balanslaşdırıcı əməliyyatlarla və ehtiyatlardakı dəyişikliklərlə tarazlaşdırılır.

Cari əməliyyatlar üzrə sabit müsbət saldo milli valyutanın mövqelərinin gücləndirir və eyni zamanda, ölkədən kapital ixracı üçün ciddi maliyyə bazası yaradır. Sabit mənfi saldo isə mill

valyutanın mövqeyini zəiflədir və ölkəni daha çox xarici kapital cəlb etməyə sövq edir. Əgər ölkəyə kapital axını uzunmüddətli sahibkar investisiyası (birbaşa və portfel) vasitəsilə deyil, uzunmüddətli dövlət və özəl bank borclanması və xüsusislə də fəvqəladə maliyyələşdirmə və xarici öhdəliklərin artımı hesabına həyata keçirilsə bu ölkənin xarici borcunun və onlar üzrə ödəmələrin sürətlə artmasına səbəb olur. Ölkə kredit hesabına yaşamağa başlayır.

Cari əməliyyatlar üzrə saldonun bu və ya digər tərəfə güclü tərəddüdləri ölkə üçün əlverişli olmayan nəticələr yaradır. Belə ki, müsbət saldonun kəskin artımı pul kütləsinin sürətli artımı üçün şərait yaradır və bununla da inflyasiyanı stimullaşdırır. Mənfi saldonun kəskin artımı isə mübadilə məzənnəsinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi ilə nəticələnir, bu da ölkənin xarici iqtisadi əməliyyatlarında xaos yaradır. Buna görə də, tədiyə balansının tarazlığından söhbət gedəndə ilk növbədə cari tədiyə balansının kəsiri və onun saldusunun güclü tərəddüdü diqqət mərkəzində olur.

Bütün deyilənləri nəzərə alaraq dövlət ölkənin tədiyə balansını tənzimləməyə məhkumdur. Burada dövlət təsirinin bir neçə metodu mövcuddur:

1. **Birbaşa nəzarət.** Bura idxalın reqlamentləşdirilməsi (məsələn, kəmiyyət məhdudiyyətləri vasitəsilə) və gömrük və digər yığımlar, xarici investisiyalar üzrə gəlirlərin xaricə köçürülməsinə və fərdi şəxslərin pul transfertlərinə qoyulan qadağa və məhdudiyyətlər, əvəzsiz yardımın kəskin azaldılması, qısamüddətli və uzunmüddətli kapitalın ixracının dayandırılması və zəiflədilməsi və s. aiddir. Bu cür birbaşa nəzarət tədbirləri adətən ölkənin bir çox firmaları üçün çətinliklər yaradır və buna görə də onlar tərəfindən alqışlanmır. Uzunmüddətli planda bu cür tədbirlərin effekti ziddiyyətli ola bilər, çünki yerli istehsalçılar üçün “isti rejim” yaradır, xarici sərmayəçilərin ölkəyə marağını azaldır, ölkədə həyata keçirilən bu və ya digər layihələrə lazımı xarici mütəxəssislərin cəlbə ilə bağlı problemlər yaranır, milli xiracatçılar üçün xaricdə əmtəə və xidmət müşayiətedici şəbəkənin genişləndirilməsi maneələr yaradır.
2. **Deflyasiya** (yəni, inflyasiya ilə münarizə). Bu tədbir daxili iqtisadi vəzifələrin həllinə yönəlib, lakin kənar effekt kimi tədiyə balansının vəziyyəti də yaxşılaşır. Hesab edilir ki, deflyasiya siyasəti üçün ənənvi olan nəticələr – istehsalın, investisiyaların və gəlirlərin həcmində aşağı düşməsi – idxalın azalmasına və ixracın genişləndirilməsi üçün ehtiyat güclərin artımına gətirib çıxarır. Deflyasiya üçün xarakterik olan faiz dərəcəsinin artırılması ölkəyə qısamüddətli kapital axınına səbəb olur. Lakin, deflyasiyanın digər aspekti də vardır: o, ixracı azaldır və idxalı artırır, çünki deflyasiya zamanı milli valyutanın nübadilə məzənnəsi yüksəlir ki, bu da idxalatçıların imkanlarını genişləndirir. İxracatçılar üçün isə milli valyutanın yüksək məzənnəsi ixracdan əldə edilən valyuta gəlirinin milli valyutaya dəyişdirilməsi zamanı daha az mənfəət əldə etmək deməkdir ki, bu da heç də ixracın stimullaşdırılmasına kömək etmir.
3. **Mübadilə məzənnəsinin dəyişdirilməsi.** Bu tədbir dövlətlərə tədiyə balansının tarazlığını tənzimləməyə imkan verir. Lakin bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, revalvasiya/devalvasiyadan əldə edilən effekt ixracın və idxalın elastikliyi, həmçinin xarici ticarət axınlarının ətalətliliyi nəticəsində zəifləyir. Buna görə də, mübadilə məzənnəsində qısa, orta və uzunmüddətli dəyişiklikləri fərqləndirirlər. Belə ki, xarici ticarət axınlarının ətalətliliyi milli valyutanın məzənnəsinin güclü düşüşündən sonra ilk aylarda ticarət balansının dəyişməməsinə gətirib çıxarır. Bu zaman ticarət balansı hətta pisləşə də bilər. Bu, ixracatçılara ixracı genişləndirmək üçün, idxalatçılara isə yeni müqavilələrin sayının azaldılması üçün zaman lazım olması ilə əlaqədardır. Bir müddət keçdikdən sonra ticarət balansına bağlı vəziyyət adətən dəyişir: ixrac artır, idxal azalır.

Müasir şəraitdə idxalın elastikliyi azalmağa doğru meyillidir. Belə ki, ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakının genişlənməsi nəticəsində ölkəyə gətirilməsi obyektiv olaraq zəruri olan əmtəə və xidmətlərin milli idxalda xüsusi çəkisi artır. Bna görə də, orta və uzunmüddətli planda devalvasiya idxalı çox az azaldır, revalvasiya isə onu əhəmiyyətli dərəcədə artırır. İxrac adətən daha elastikdir və buna görə də, orta və uzunmüddətli planda milli valyutanın məzənnəsinin dəyişməsinə daha həssasdır.

Mübadilə məzənnəsində dəyişikliyin kapital hərəkətinə təsiri müxtəlifdir. Ölkəyə uzunmüddətli kapitalın idxalı perspektiv məqsədlərlə müəyyən olunur və buna görə də onda mübadilə məzənnəsində baş verən dəyişikliklər zəif əks olunur. Sərbəst dönərli valyutada qısamüddətli kapitalın ölkəyə idxalı üçün isə mübadilə məzənnəsindəki dəyişikliklər mühüm rol oynayır, çünki, burada məzənnə dəyişiklikləri üzərində “oynamaq” üçün imkan olur. Mümkün revalvasiya qabağı idxal artır, ondan sonra isə kapital ixracı artır.

4. **Mərkəzi Bankın faiz dərəcəsinin dəyişdirilməsi.** Bu tədbir valyuta məzənnəsinin və tədiyə balansının tənzimlənməsinə yönəlib. Bu zaman bur tərəfdə beynəlxalq kapital hərəkətinə, digər tərəfdən isə daxil kreditlərin, pul kütləsinin, qiymətlərin, məcmu tələbin dinamikasına təsir edilir. Məsələn, tədiyə balansının passiv saldosu zamanı faiz dərəcəsinin artırılması faiz dərəcəsinin aşağı olduğu ölkələrdən kapital idxalını stimullaşdırır və milli kapitalın ixracını zəiflədə bilər ki, bu da tədiyə balansının vəziyyətinin yaxşılaşmasına və valyuta məzənnəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxaracaq.

5. **Valyuta ehtiyatlarının diversifikasiyası.** Bu zaman dövlət, banklar və transmilli şirkətlər tərəfindən valyuta ehtiyatlarının strukturunun tənzimlənməsinə yönəldilmiş məqsədyönlü siyasət həyata keçirilir. Bu zaman valyuta ehtiyatlarının strukturunun tərkibinə müxtəlif valyutalar daxil edilməklə beynəlxalq hesablaşmalar, valyuta müdaxiləsinin həyata keçirilməsi və valyuta itkilərindən müdafiə təmin edilir. Bu siyasət adətən qeyri-sabit valyutaların satılması və daha sabit valyutaların alınması yolu ilə həyata keçirilir.

Beləliklə, dövlət tədiyə balansının müxtəlif maddələrinə və ümumilikdə onun vəziyyətinə təsir göstərmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə edir.

6.7. Beynəlxalq valyuta-kredit və maliyyə münasibətlərinin dövlətlərarası tənzimlənməsi

Beynəlxalq valyuta-kredit və maliyyə münasibətlərinin əhəmiyyəti yuxarıda deyilənlərlə yanaşı, həmçinin dünya ictimaiyyəti tərəfindən yaradılan inkişaf etmiş dövlətlərarası tənzimləmə sistemi ilə müəyyən edilir. Beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətlərinin üstmilli tənzimlənməsi institutları arasında aparıcı rol Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya (Ümumdünya) Bankı Qrupuna daxil olan təşkilatlara məxsusudur.

Beynəlxalq Valyuta Fondu üzv dövlətlər arasında valyuta-kredit münasibətlərini tənzimləyən və onlara tədiyə balansının kəsiri nəticəsində yaranan çətinlikləri aradan qaldırılması üçün xarici valyutada qısa və orta müddətli kreditlər təqdim edilməsi yolu ilə maliyyə yardımı edən hökumətlərarası təşkilatdır.

Beynəlxalq Valyuta Fondu 1944-cü ilin iyulunda keçirilən Bretton-Vuds konfransında yaradılıb. Konfrans Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən təşkil olunmuşdu və əsas məqsəd 1930-cu il böhranına səbəb olan iqtisadi siyasətlərin təkrar olunmasının qarşısını almaq idi.

Konfransda 45 dövlətin nümayəndəsi iştirak edirdi və onlar BVF-nin yaradılması haqqında qərar qəbul edərək onun Nizamnaməsini (Razılaşma Maddələri) işlədilər. BVF 1945-ci ilin 27 dekabrından etibarən, yəni Razılaşma Maddələri 29 ölkə tərəfindən imzalandıqdan sonra rəsmi fəaliyyətə başlaydı. BVF-in ilk maliyyə əməliyyatı 1 mart 1947-ci il tarixinə təsadüf edir.

BMT-nin ixtisaslaşmış qurumu statusuna malik BVF praktik olaraq dünya valyuta sisteminin institusional əsasını təşkil edir.

Razılaşma Maddələrinin 1-ci maddəsinə görə **BVF-nin məqsədləri** belə müəyyənləşdirilir:

- məsləhət və qarşılıqlı fəaliyyət yolu ilə beynəlxalq maliyyə əməkdaşlığının inkişafına dəstək verilməsi;
- beynəlxalq ticarətin tarazlı inkişafı və genişlənməsi üçün münbit şəraitin yaradılması;
- valyutala məzənnələrinin sabitliyinin qorunmasını dəstəkləmək, rəqabətdən irəli gələn valyuta devalvasiyalarından qaçmaq, qaydaya salınmış qarşılıqlı valyuta münasibətləri saxlamaq;
- çoxtərəfli ödənişlər sisteminin yaradılmasına və dünya ticarətinin inkişafına maneə törədən valyuta mübadiləsi məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılmasına yardım etmək;
- tədiyə balansı ilə bağlı problemləri olan üzv dövlətlərə uyğun şərtlərlə maliyyə yardımının göstərilməsi;
- üzv-dövlətlərin tədiyə balanslarının kəsirlərinin məqsədli şəkildə azaldılması.

BVF-nin funksiyalarına aiddir:

- ümumi hesablaşmalar sisteminin və XIH üzrə hesablaşmalar sisteminin dəstəklənməsi;
- beynəlxalq valyuta sisteminin vəziyyətinin müşahidə edilməsi;
- valyutaların mübadilə məzənnələrinin sabitliyinin dəstəklənməsi;
- qarşılıqlı valyuta münasibətlərinin qaydaya salınması;
- qısa və orta müddətli kreditlərin verilməsi;
- XIH-in yenidən bölgüsü yolu ilə üzv-ölkələrin valyuta ehtiyatlarının artırılması;
- tövsiyə və məsləhətlərin verilməsi, əməkdaşlıqda iştirak edilməsi.

BVF-yə üzv olan hər bir ölkə müəyyən məbləğdə pulu – ilkin kvotanı BVF-nin hesabına daxil edir ki, bu kvota da hər 5 ildən bir nəzərdən keçirilir. Hazırda BVF-nin 184 üzvü vardır.

BVF-nin hesablaşma vahidi Xüsusi İqtibas Hüquqlarıdır (Special Drawing Rights - SDR). XIH beynəlxalq ehtiyat aktivi olmaqla BVF tərəfindən 1969-cu ildə tətbiq edilmişdir. BVF üzvlərinin həmin vaxt mövcud olan beynəlxalq ehtiyatların və onların potensial artımının beynəlxalq ticarətin artımını təmin etmək üçün kifayət etməyəcəyindən ehtiyatlanmaları buna səbəb olmuşdur.

BVF-nin ümumi kvotası 31 dekabr 2003-cü il tarixinə 292 milyard XIH təşkil etmişdir.

Dünya valyuta sisteminin təkamülü ilə əlaqədar olaraq BVF-nin Nizamnaməsinə 3 dəfə yenidən baxılmışdır:

- 1969-cu ildə XIH sisteminin tətbiqi ilə əlaqədar;
- 1976-cı ildə Yamayka valyuta sisteminin yaradılması ilə əlaqədar;
- 1992-ci ildə Fonda borclarını geri qaytarmayan ölkələrin səsvermə hüququndan məhrum edilmələri ilə əlaqədar.

Əsas idarəetmə qurumları Müdirələr Şurası, Beynəlxalq Valyuta və Maliyyə Komitəsi, İnkişaf Komitəsi, İcra Şurasıdır.

Müdirələr Şurası. BVF-nin idarəçilik strukturunun ən ali orqanı Müdirələr Şurasıdır. Şuraya 184 üzv dövlətin maliyyə nazirləri və ya mərkəzi bank sədrləri daxildir. Beynəlxalq Monetar və

Maliyyə Komitəsində təmsil olunan müdirlərdən başqa digər müdirlər yalnız BVF – Dünya Bankının İllik Görüşünə toplanırlar. Lakin Şura müəyyən hallarda daha tez-tez toplanma bilər və ya qərarları poçt vasitəsilə də qəbul edə bilər. İl ərzində hökumətlər BVF-nin gündəlik işində İcra Şurasında olan nümayəndələri vasitəsilə iştirak edirlər.

Beynəlxalq Valyuta və Maliyyə Komitəsi. Beynəlxalq Valyuta və Maliyyə Komitəsi (BVMK) səsvermə qruplarını təmsil edən 24 müdirdən ibarətdir. Bu orqan beynəlxalq monetar sisteminin fəaliyyəti ilə əlaqədar BVF-yə uyğun tövsiyələri vermək üçün ildə iki dəfə, BVF-nin Yaz və İllik Görüşləri zamanı toplanır. BVMK Müdirlər Şurası qarşısında hesabat verir.

İnkişaf Komitəsi BVF-nin və Dünya Bankının müdirlərindən ibarət olmaqla iki təşkilatın birgə komitəsidir. Bu komitə müdirlər üçün müxtəlif sahələrdə məsləhətlər və tövsiyələr hazırlayır, onlar qarşısında inkişaf məsələləri üzrə hesabat verir.

İcra Şurası. Müdirlər Şurası özünün səlahiyyətlərinin böyük bir hissəsini İcra Şurasına vermişdir. İcra Şurası inzibati və əməliyyat xarakterli məsələlərlə, həmçinin BVF-nin üzv-ölkələrə qarşı həyata keçirdiyi siyasətlə əlaqədar məsələlərlə məşğul olur.

İcra Şurası BVF-nin 184 üzvünü təmsil edən 24 İcraçı Direktordan ibarətdir. Şura BVF-nin Vaşinqton qərargahında yerləşməklə BVF-nin gündəlik işini təşkil etməyə cavabdehdir və həftədə azı üç dəfə toplanır. BVF-nin ən böyük payçıları olan 5 dövlət (ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Fransa və Böyük Britaniya), eyni zamanda Çin, Rusiya və Səudiyyə Ərəbistanı Şurada ayrıca Direktorla təmsil olunurlar. 16 İcraçı Direktor isə qalan dövlətlər qrupunu təmsil edirlər və iki illik müddətinə seçilirlər.

İcraçı Direktorlar Şurası nadir hallarda səsvermə yolu ilə qərar qəbul edir. Şura əsasən üzvlər arasında konsensusun tapılması variantına üstünlük verir.

Əksər beynəlxalq təşkilatlardan fərqli olaraq, BVF-də qərarların qəbulu zamanı ”bir dövlət – bir səs” prinsipindən istifadə olunmur. Dövlət BVF-də nə qədər böyük kvotaya malik olarsa, onun səsləri də o qədər artıq olur. Dövlət BVF-yə üzv olarkən ödədiyi kvotaya görə 250 “bazis” səsi alır. Sonradan kvota hər 100 min XİH artdıqca onun səslərinə 1 səs əlavə edilir.

Ölkənin BVF-nin kapitalına abunə olması və Fondun resurslarından istifadə etməsi imkanları da kvota ilə müəyyən edilir. Üzv ölkə özünün abunə məbləğinin 25%-ni XİH-də və ya BVF-nin müəyyən etdiyi digər iştirakçı ölkənin valyutasında ödəməlidir. Yerdə qalan hissə isə milli valyutada ödənilir.

İdarəedici Direktor. İdarəedici Direktor BVF-nin işçi heyətinin rəhbəri və İcraçı Direktorlar Şurasının Sədridir. O bu vəzifəyə İcraçı Direktorlar Şurası tərəfindən 5 illik müddətə təyin olunur. İdarəedici Direktora birinci Müavin və iki müavin yardım edir. Hazırda BVF-nin icraedici direktoru İspaniya vətəndaşı olan Rodriqo Ratodur.

BVF-nin işçi heyəti hazırda 140 ölkədən olan 2650 nəfərdən ibarətdir. Razələşmə Maddələri BVF əməkdaşlarından yüksək peşəkarlıq səviyyəsi nümayiş etdirməyi tələb edir. BVF əməkdaşları beynəlxalq vətəndaş qulluqçuları hesab edirlər və öz ölkələrinin hökumətləri qarşısında deyil, BVF qarşısında məsuliyyət daşıyırlar. Mütəxəssis kateqoriyasına aid olan əməkdaşların 2/3-i iqtisadçılardır. BVF 22 idarə və bölmədən ibarətdir ki, onlara da İdarəedici Direktora tabe olan direktorlar rəhbərlik edirlər.

BVF-nin əsas fəaliyyət sahələri aşağıdakılardır.

Nəzarət. BVF hər bir üzvü ilə siyasətlərin razılaşdırılması sahəsində dialoq yaratmağa çalışır. BVF nəzarəti 3 formada həyata keçirir.

1. ***Ölkə nəzarəti.*** İldə bir dəfə BVF üzv dövlətin həyata keçirdiyi valyuta siyasətini nəzərdən keçirir ki, bu daha çox “IV Maddə məsləhətləşməsi” (Article IV Consultation) kimi tanınır.

Bu fəaliyyət sahəsinin həyata keçirilməsində əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, güclü daxili iqtisadi siyasət sabit valyuta məzənnəsinin formalaşmasına və inkişaf edən dünya iqtisadiyyatının yaranmasına səbəb olur.

2. *Qlobal nəzarət.* BVF eyni zamanda çoxtərəfli nəzarəti həyata keçirir və onun nəticələri *Dünya İqtisadi Durumu* (ildə iki dəfə hazırlanır) və *Qlobal Maliyyə Sabitliyi* (rüblük əsasda hazırlanır) nəşrlərində dərc olunur. Bu nəşrlərdə qlobal iqtisadi meyllər və dəyişikliklər şərh edilir.
3. *Regional nəzarət.* BVF bu zaman regional sazişlər çərçivəsində həyata keçirilən siyasəti nəzərdən keçirir. Məsələn, Avropa Birliyində, Avrozonada, Qərbi Afrika İqtisadi və Valyuta Birliyində mövcud vəziyyət müntəzəm olaraq İcra Şurası tərəfindən müzakirə edilir.

Maliyyə yardımı. BVF tədiyə balansını ilə bağlı problemi olan dövlətləri kredit və borclarla təmin edir. 31 yanvar 2003-cü il tarixinə olan məlumata görə, BVF 89 ölkəyə 69,6 milyard XİH (96 milyard dollar) məbləğində borc və kredit verib.

BVF-nin kreditləri ölkənin həyata keçirməli olduğu sabitləşmə prosesini yüngülləşdirir. BVF-nin kreditləri həmçinin uzunmüddətli əsasda ölkə iqtisadiyyatının artım perspektivlərini yaxşılaşdıran struktur islahatlarının da həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir.

Tədiyə balansını ilə əlaqədar problemlərlə üzləşən istənilən üzv ölkə maliyyələşdirmə üçün BVF-yə müraciət edə bilər. Ölkə BVF-yə müraciət edən zaman o ya iqtisadi böhran yaşayır, ya da bu böhran ərəfəsində olur. Belə olan halda vəziyyətin sağlamlaşdırılması üçün və dayanıqlı iqtisadi artım şəraitinin yenidən bərqərar olması üçün iqtisadi sabitləşmə tədbirlərinin və rəsmi və/və ya özəl maliyyələşdirmənin müəyyən harmoniyasına nail olmaq lazım gəlir. Bunun üçün BVF ölkə hökumətlərinə iqtisadi siyasət üzrə müəyyən tövsiyələr verir. BVF-nin maliyyə yardımı ayırması üçün onun həyata keçirilməli iqtisadi siyasət tədbirləri üzrə ölkə hökumətləri ilə razılığa gəlməsi lazımdır. Bütün bunlar son nəticədə BVF-nin icraedici direktoruna göndərilən ölkə hökumətinin **“Niyət məktubu”**nda öz əksini tapır.

BVF kreditləri ötən illər ərzində formalaşmış müxtəlif qaydalar və “mexanizmlər” çərçivəsində təqdim edir. Bu mexanizmlər üzrə kreditlərin təqdim edilmə şərtləri, müddətləri və faziləri fərqlidir və tədiyə balansını problemlərinin xarakterindən asılıdır.

BVF ənənəvi vasitələrindən əlavə (Stand-By Arrangements, Extended Fund Facility, Supplemental Reserve Facility, Compensatory Financing Facility, Contingent Credit Lines) maliyyə vəsaitlərini güzəştli şərtlərlə də üzv dövlətlərə ötürür (Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi Artıma Yönləndirilmiş Kredit Mexanizmi, Ağır Borclu Yoxsul Dövlətlər Təşəbbüsü). BVF-nin kredit fəaliyyətinin təkamülünün əsas mərhələləri Cədvəl *.*-də göstərilmişdir.

Cədvəl *.*

BVF-nin kredit fəaliyyətinin təkamülünün əsas mərhələləri

İllər	Mərhələlər
1952-ci il	“Stand-by” krediti haqqında razılaşma 1952-ci ildən tətbiq edilməyə başlanıb. Bu mexanizmin ilk istifadəçisi öz beynəlxalq ehtiyatlarını artırmaq məqsədilə BVF-yə 50 milyon ABŞ dolları kredit almaq üçün müraciət edən Belçika olub. “Stand-by” termini o deməkdir ki, BVF tərəfindən irəli sürülən şərtlərin yerinə yetirilməsi zamanı üzv-dövlət zəruri olan halda ayrılmış vəsaiti almaq hüququna malikdir. Əksər

	hallarda üzv-dövlətlər bu hüquqdan real olaraq istifadə edirlər.
<i>1963-cü il</i>	1963-cü ildə BVF xammal əmtələri istehsal edən ölkələrə yardım məqsədilə kompensasiya maliyyələşdirilməsi mexanizmini (CFF) təsis etdi. Bu yardım bu cür ölkələrin ixrac gəlirlərinin müvəqqəti azalması zamanı, o cümlədən qiymətlərin aşağı düşməsindən yaranan müvəqqəti azalma zamanı edilir. 1981-ci ildə bu mexanizmə əlavə komponent daxil edildi ki, bu da ölkələrin taxıl məhsulları idxalı zamanı çəkdikləri xərclərin müvəqqəti yüksəlməsi zamanı onlara kömək məqsədi daşıyır.
<i>1970-ci illər</i>	1970-ci illərdə neftin qiymətlərinin 4 dəfə qalxması nəticəsində yaranan enerji böhranı zamanı BVF müvəqqəti neft mexanizmi vasitəsilə neft ixrac edən ölkələrin valyuta profisitlərinin dövriyyəyə qaytarılmasına kömək edirdi. Bu mexanizm 1974-cü ildən 1976-cı ilə qədər fəaliyyətdə olub. BVF bu mexanizm vasitəsilə neft ixracatçılarından və xarici hesablar üzrə sabit mövqeyə malik digər ölkələrdən borc götürür və neft idxalatçılara kredit verirdi. İdxalatçılar isə bu kreditlərdən neft alışırları ilə bağlı yaranan kəsirləri maliyyələşdirmək üçün istifadə etməli idilər.
<i>1974-cü il</i>	1974-cü ildə tədiyə balansı ilə bağlı problemlərlə üzləşən üzv-dövlətlərə ortamüddətli yardım göstərilməsi məqsədilə BVF-nin genişləndirilmiş kreditləşdirmə mexanizmi (EFF) yaradıldı. Bu problemlər həmin ölkələrin iqtisadiyyatlarındakı struktur çatışmazlıqları ilə bağlı idi. Bu çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün isə uzun müddət ərzində struktur islahatlarının həyata keçirilməsi tələb olunurdu. Genişləndirilmiş kreditləşdirmə haqqında razılaşmanın müddəti adətən 3 il təşkil edir və onun 4 ilə qədər artırılması imkanı var. EFF üzrə birinci razılaşma 1975-ci ildə Keniya ilə bağlanmışdır.
<i>1980-ci illər</i>	1980-ci illərdə BVF Latın Amerikasına borc böhranının tənzimlənməsinə yardımda aparıcı rol oynamışdır. BVF bu zaman region ölkələrinin hökumətləri və beynəlxalq bank dairələri ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq şəraitində işləmişdir. BVF borclu borclu ölkələrə ortamüddətli sabitləşmə proqramları hazırlamaqda kömək etmiş, resurslarından əhəmiyyətli həcmdə maliyyələşdirmə həyata keçirmiş və kreditor ölkələrin hökumətləri, kommersiya bankları və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən maliyyələşdirmə paketlərini təşkil etmişdir.
<i>1989-cu il</i>	1989-cu ildən etibarən BVF Mərkəzi və Şərqi Avropa, Baltika ölkələrinə, Rusiyaya və keçmiş Sovet İttifaqının digər ölkələrinə iqtisadiyyatlarını mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma sistemindən bazar iqtisadiyyatına transformasiya etmək üçün aktiv şəkildə yardım göstərməkdədir. BVF bu ölkələrlə əməkdaşlıq şəraitində işləyir və onların iqtisadiyyatlarının sabitləşdirilməsinə və yenidənqurulmasına çalışır. Məsələn, BVF bazar iqtisadiyyatı üçün hüquqi və institusional əsas yaradılması məqsədilə adıçəkilən ölkələrə yardım göstərir. 1993-cü ildə bazar iqtisadiyyatına keçidin ilkin mərhələlərini dəstəkləmək üçün əlavə maliyyələşdirmə təqdim edilməsi məqsədilə BVF sistem dəyişikliklərinin maliyyələşdirilməsi mexanizmini (STF) təsis etdi ki,

	onun da fəaliyyət müddəti 1995-ci ildə başa çatmışdır.
<i>1994-1995-ci illər</i>	1994-1995-ci illərdə Meksikada kəskin maliyyə böhranı baş verdi. Bazar iştirakçılarının mövcud vəziyyətə nöqtəyi-nəzərlərinin dəyişməsi nəticəsində bu ölkədən iri kapital axını baş verdi. Meksika qısa müddət ərzində qəti sabitləşdirmə və islahat proqramını qəbul etdi ki, bu proqram da sonda müvəffəqiyyətlə nəticələndi. Bu proqramı dəstəkləmək məqsədilə BVF sürətlə 17,8 milyard dollar həcmində krediti təsdiqlədi. Bu həmçinin BVF-yə Yeni Borclar Sazişi (YBS) işləmək üçün təkan verdi. Yeni saziş gələcəkdə baş verə biləcək ciddi böhranlara dərhal reaksiya vermək üçün BVF-nin \linin altında kifayət qədər vəsaitin olmasına təminat verir.
<i>1996-cı il</i>	1996-cı ildə BVF və Dünya Bankı birgə <i>yüksək borc səviyyəsinə malik yoxsul ölkələrin borclarına münasibətdə təşəbbüsü</i> qəbul etdilər ki, bu da HIPC Təşəbbüsü adlandırılır. Bu təşəbbüs dünyanın yoxsul ölkələrinin xarici borclarının kifayət qədər qısa müddət ərzində iqtisadi cəhətdən məqbul səviyyəyə enidilməsi məqsədini daşıyır. Bu təşəbbüs 1999-cu ildə borc problemi üzrə tədbirləri sürətləndirmək, genişləndirmək və dərinləşdirmək məqsədilə daha da genişləndirildi. Eyni zamanda BVF özünün <i>struktur yenidənqurmasının genişləndirilmiş maliyyələşdirilməsi mexanizmini</i> (ESAF) daha geniş <i>yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi artıma dəstək üzrə maliyyələşdirmə mexanizmi</i> (PRGF) ilə əvəzlədi. Sonuncu mexanizm birbaşa olaraq yoxsulluğun azaldılması vəzifəsinə xidmət edir.
<i>1997-1998-ci illər</i>	1997-1998-ci illər Asiya maliyyə böhranı zamanı BVF sabitləşmə və struktur islahatları siyasətini dəstəkləmək məqsədilə İndoneziya, Koreya və Tailanda müstəsna olaraq iri kreditlər (ümumi məbləği 36 milyard ABŞ dollarından çox) verdi. 1997-ci ildə BVF <i>əlavə ehtiyatların maliyyələşdirilməsi mexanizmini</i> (SRF) yaratdı. Mexanizmin yaradılmasında məqsəd gözlənilmədən bazar iştirakçılarının etibarını itirmə və kapital axını nəticəsində qısamüddətli maliyyələşdirməyə ciddi ehtiyac duyan ölkələrə yardım etməkdir.
<i>1999-cu il</i>	BVF böhranların qarşısının alınması üçün yeni alət – <i>şərtləndirilmiş kredit xətlərini</i> (CCL) tətbiq etməyə başladı. CCL maliyyə böhranlarının yayılmasından müdafiə vasitəsidir və qəti iqtisadi siyasət həyata keçirən ölkələr üçün açıqdır.
<i>2000-ci il</i>	2000-ci ilin noyabrında BVF-nin İcra Şurası BVF-nin maliyyə mexanizmlərinin əhəmiyyətli icmalını başa çatdırdı. Bunda məqsəd BVF-nin üzv-dövlətlərə maliyyə yardımını göstərməsi metodlarında dəyişikliklərə ehtiyacın olub-olmadığını müəyyən etmək idi. Bu iş nəticəsində dörd mexanizmin ləğv edilməsi yolu ilə əhəmiyyətli rasionallaşdırma həyata keçirildi. Eyni zamanda bir sıra digər əhəmiyyətli dəyişikliklər də həyata keçirildi ki, bunlar da BVF mexanizmlərinə üzv-dövlətlərin böhranların qarşısının alınması və tənzimlənməsi istiqamətində həyata keçirdikləri səylərə daha füclü

dəstək vermək imkanı yaratmalı və BVF resurslarından daha səmərli istifadəyə gətirib çıxarmalı idilər.
--

BVF maliyyələşdirməsinin böyük hissəsi aşağıdakı üç müxtəlif tip kreditləşdirmə siyasəti çərçivəsində həyata keçirilir.

- 1) **“Stand-by” krediti haqqında razılaşma** BVF-nin kreditləşdirmə siyasətinin əsasını təşkil edir. Bu mexanizmdən ilk dəfə 1952-ci ildə istifadə olunub və əsasən tədiyə balansının qısamüddətli problemlərinin həllinə yönəlib.
- 2) BVF-nin **genişləndirilmiş kreditləşdirmə mexanizmi** (EFF) həyata keçirilən ortamüddətli razılaşmalar tədiyə balansının maliyyələşdirilməsi ilə çətinliklər yaşayan ölkələr üçün nəzərdə tutulub. Bu zaman struktur siyasəti tədbirləri çərçivəsində vergi sistemi və maliyyə sektorunda islahatlar həyata keçirilir, dövlət müəssisələri özəlləşdirilir və əmək bazarının çevikliyinə artırılması üçün müəyyən addımlar atılır.
- 3) 1970-ci illərin sonlarından etibarən BVF dayanıqlı iqtisadi artımı təmin etmək və əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə daha yoxsul üzv-dövlətlərə güzəştli kreditlər verir. Hazırda **yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi artıma dəstək üzrə maliyyələşdirmə mexanizmindən** (PRGF) istifadə edilir.

BVF kreditləşdirməsinin ən vacib elementləri aşağıdakılardır:

- BVF yardım göstərilməsi üzrə agentlik və ya inkişaf bankı deyildir. O üzv-dövlətlərə kreditləri tədiyə balans problemlərinin həlli və dayanıqlı iqtisadi artımın bərpası məqsədilə verir. Təqdim edilən xarici valyutanın məbləği ölkənin kvotasına uyğun olaraq müəyyən edilir. Bu məbləğ beynəlxalq ehtiyatların artırılması üçün ölkənin mərkəzi bankında yatırılır. İnkişaf agentliklərindən fərqli olaraq BVF konkret layihələrə və ya fəaliyyət növlərinə kredit ayırmır.
- BVF kreditlərinin verilməsi həyata keçirilən siyasətlə şərtlənir: kredit götürmək istəyən ölkə onun tədiyə balansının problemlərinin aradan qaldırmağa yönəlmiş siyasəti qəbul etməlidir. BVF və üzv-dövlət həyata keçirilməli olan iqtisadi siyasət tədbirləri üzrə razılığa gəlməlidirlər. Bundan əlavə, BVF vəsaitləri tədricən, mərhələ-mərhələ ayırır və bu zaman ölkə tərəfindən iqtisadi siyasət tədbirləri üzrə öhdəliklər qrafikinə yerinə yetirilməsindən çıxış edilir.
- BVF kreditləşdirməsi müddətinə görə məhdudlaşdırılıb. İstifadə edilən maliyyələşdirmə mexanizmindən asılı olaraq kreditlər 6 aydan 4 il müddətinə qədər verilə bilər. Qısamüddətli kreditlər üzrə (“stand-by” kreditləri haqqında razılaşmalar üzrə) ödəmə müddəti 3 il 3 aydan 5 ilə qədər, ortamüddətli maliyyələşdirmə üzrə isə (genişləndirilmiş kreditləşdirmə haqqında razılaşmalar üzrə) 4,5 ildən 10 ilə qədər təşkil edirdi. Lakin, 2000-ci ilin noyabrında İcra Şurası ödəmə müddətini “stand by” kreditləri üzrə 2 il 3 aydan 4 ilə qədər, genişləndirilmiş kreditlər üzrə isə 4,5 ildən 7 ilə qədər ixtisar etdi. PRGF mexanizmi çərçivəsində kreditlərin ödəmə müddəti isə əsas məbləğ üzrə ödəmələrə 5,5 il güzəşt müddəti verməklə 10 il təşkil edir.
- BVF hesab edir ki, borclu dövlətlər onun kreditlərini ilk növbədə ödəməlidirlər. Borclu dövlət BVF-nin kreditini müəyyən edilmiş qrafik üzrə vaxtında geri qaytarmalıdır ki, bu vəsaitlərdən ehtiyacı olan digər üzv-dövlətlərin kreditləşdirilməsi üçün istifadə edilsin. BVF vaxtı ötmüş borcların yığılmasının qarşısının alınması üçün prosedur müəyyən etmişdir.

- BVF-dən standart, güzəştisiz maliyyələşdirmə mexanizmləri çərçivəsində kredit alan ölkələr (yəni aşağı gəlirli ölkələrdən başqa yerdə qalan ölkələr) bazar dərəcələri ilə bağlı olan dərəcələr üzrə fazilər, komisyon yığımları və öhdəliyə görə qaytarılan yığımları ödəyirlər. BVF-nin vəsaitlərindən həddindən artıq istifadə edilməsinin qarşısının alınması üçün müəyyən edilmiş həddən əlavə də yığım tutula bilər. PRGF mexanizmi üzrə kredit almış aşağı gəlirli ölkələr güzəştli fiksə olunmuş dərəcə üzrə - ildə 0,5% olmaqla faiz ödəyirlər.
- Üzv-dövlətlər tərəfindən resurslardan istifadəyə zımanətin gücləndirilməsi məqsədilə BVF 2000-ci ilin martından etibarən mərkəzi banklar tərəfindən daxili nəzarət, maliyyə hesabatlılığı və audit mexanizmləri prosedurları üzrə arzuolunan praktikaya riayət olunmasının qiymətləndirilməsi haqqında tələb irəli sürmüşdür. Eyni zamanda, İcra Şurası qeyri-dəqiq informasiya təqdim etməklə BVF-dən kredit almış ölkələrə qarşı tədbirləri genişləndirmək və onları daha sistemativ etmək barədə qərar qəbul etmişdir.
- Əksər hallarda kreditlərin təqdim edilməsi zamanı BVF xarici maliyyələşdirmə üzrə ölkələrin ehtiyacının yalnız kiçik bir hissəsini ödəyir. Lakin BVF-nin ölkəyə kredit verməsinin təsdiq edilməsi ölkə tərəfindən əsaslandırılmış iqtisadi siyasətin həyata keçirildiyinə bir siqnaldır. Bu isə potensial incestorlar və rəsmi dairələrdə inam yaradır və bu mənbələrdən əlavə maliyyə resursları cəlb etməyə imkan verir. Beləliklə, BVF maliyyələşdirməsi digər vəsaitlərin cəlb edilməsi üçün əhəmiyyətli rıçaq və ya katalizator rolunu oynayır.

Texniki yardım. BVF üzv dövlətləri səmərəli makroiqtisadi və struktur siyasətlərini həyata keçirmək, eyni zamanda institusional quruluşu inkişaf etdirmək üçün texniki yardımla təmin edir. Texniki yardım fiskal siyasət, monetar siyasət və statistika sahələri də daxil olmaqla müxtəlif istiqamətlərdə təklif olunur. Bu işin məqsədi üzv-dövlətlərin iqtisadi siyasətlərinin işlənməsi və həyata keçirilməsi proseslərinin təkmilləşdirilməsinə dəstək verməkdən ibarətdir. Buna isə mərkəzi banklar və maliyyə nazirlikləri kimi məsuliyyətli qurumların personalının ixtisas səviyyələrinin artırılması yolu ilə nail olunur. Texniki yardım BVF-nin üzv-dövlətlərə iqtisadi siyasət üzrə tövsiyələrini və maliyyə yardımını tamamlayır. BVF-nin inzibati xərclərinin 20%-i texniki yardımın payına düşür.

BVF texniki yardımını 1960-cı illərin ortalarından təqdim etməyə başlamışdır. O zaman yenicə müstəqillik əldə etmiş çoxsaylı ölkələr BVF-yə mərkəzi bank və maliyyə nazirliklərinin işinin təşkili üçün kömək göstərilməsi xahişi ilə müraciət etmişdilər.

Texniki yardımın növbəti artım dalğası 1990-cı illərin əvvəllərinə, Mərkəzi və Şərqi Avropa və keçmiş Sovetlər Birliyi ölkələrinin mərkəzləşdirilmiş sistemdəm bazar sistemində keçməsi dövrünün başlanğıcına təsadüf etmişdir.

Daha sonra BVF beynəlxalq maliyyə sisteminin arxitekturasının gücləndirilməsi üzrə işlər çərçivəsində texniki yardımın həcmi artırılmışdır. BVF ölkələrə maliyyə sistemlərini gücləndirməkdə, iqtisadi və maliyyə göstəricilərinin yığılması və paylanması metodlarının təkmilləşdirilməsində, ölkələrin vergi və hüquqi sistemlərinin, bank tənzimlənməsi və nəzarətinin yaxşılaşdırılmasında yardım edir.

BVF həmçinin ciddi vətəndaş təlatümləri və müharibələrindən sonra dövlət institutlarını bərpa etməli olmuş ölkələrə əməliyyat məsələləri üzrə əhəmiyyətli həcmdə tövsiyələr təqdim edir.

BVF dörd sahə üzrə texniki yardım göstərir və kadrların hazırlığını həyata keçirir:

- bank sisteminin tənzimlənməsi, ona nəzarət və yenidənqurulması, valyuta vəsaitlərinin və valyuta əməliyyatlarının idarə edilməsi, kliring və ödəmələr üzrə hesablaşma sistemləri,

mərkəzi bankların strukturu və inkişafı üzrə tövsiyələrin təqdim edilməsi yolu ilə pul-kredit və maliyyə sektorlarının gücləndirilməsi;

- vergi və gömrük siyasəti və inzibatçılığı, büdcənin hazırlanması, xərclərin idarə edilməsi, sosial müdafiə sisteminin işlənməsi və daxili və xarici borcun idarə edilməsi üzrə tövsiyələrin verilməsi yolu ilə vergi-büdcə sferasında real siyasət və idarəetmənin dəstəklənməsi;
- statistik göstəricilərin hazırlanması, onların idarə edilməsi və yayılması, həmçinin göstəricilərin keyfiyyətinin artırılması;
- iqtisadi və maliyyə qanunvericiliyinin işlənməsi və təhlili.

1945-ci ildən sonra dünya iqtisadiyyatı qarşısında yeni vəzifələr durmağa başladı və bununla əlaqədar BVF-nin işində dəyişikliklər baş verdi, təşkilat öz funksiyalarını səmərəli yerinə yetirmək üçün yeni şəraitə uyğunlaşmağa başladı.

Qloballaşma (bazarların və ölkə iqtisadiyyatlarının artan beynəlxalq inteqrasiyası) mürəkkəb iqtisadi problemlərin həll edilməsini tələb edir. 1990-cı ildən təsiri daha çox hiss edilən bu problemlər sırasına aşağıdakılar aiddir:

- formalaşan maliyyə bazarlarında baş verən böhranların aradan qaldırılması;
- mərkəzləşdirilmiş sistemdən bazar sisteminə keçən ölkələrə yardım göstərmək və onların qlobal bazar iqtisadiyyatına daxil olmasına kömək etmək;
- qloballaşma proseslərindən kənar qalmaqla təhlükəsi ilə üzləşən yoxsul ölkələrdə iqtisadi artımın dəstəklənməsi və yoxsulluğun azaldılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirmək.

Bu vəzifələrə reaksiya verən BVF beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin arxitekturasının (qayda və institutlar sistemi) gücləndirilməsinə istiqamətlənmiş bir sıra tədbirlər həyata keçirdi və maliyyə böhranlarının aradan qaldırılması istiqamətində öz səylərinin artırdı. BVF və Dünya Bankının 2000-ci ilin sentyabrında keçirilmiş birgə İllik Görüşündə BVF-nin gələcək konsepsiyasının əsas tezisləri açıqlandı:

- bütün dünya insanların rifahı naminə sabit qeyri-inflyasiya iqtisadi artıma dəstək verməyə səy göstərmək;
- beynəlxalq maliyyə sisteminin sabitliyinə cavabdeh olan kompetent mərkəz rolunu oynamaq;
- makroiqtisadi və maliyyə məsələlərinin aid olduğu əsas məsuliyyət sferalarına xüsusi diqqət yetirmək və qlobal ictimai rifahın qorunması üçün yaradılmış digər təşkilatlarla qarşılıqlı əməkdaşlıq şəraitində işləmək;
- öz təcrübəsi və dialoq əsasında daim təkmilləşən və dəyişən şəraitə daim uyğunlaşan şəffaf təşkilat olmaq.

Beləliklə, beynəlxalq maliyyə sisteminin sabit fəaliyyətinə cavabdeh olan BVF öz fəaliyyəti dövründə əsl universal təşkilata çevrilmiş, beynəlxalq valyuta-kredit və maliyyə münasibətlərini tənzimləyən əsas üstmilli qurum statusunu əldə etmiş, beynəlxalq kreditləşdirmənin nüfuzlu mərkəzinə çevrilmiş, dövlətlərarası kredit axınlarının koordinatoru və borc alan ölkələrin ödəmə qabiliyyətinin zəmanətçisi kimi çıxış etməyə başlamışdır. Eyni zamanda, o, Qərbin aparıcı yeddi ölkəsinin qərarlarının həyata keçirilməsində mühüm rol oynamağa başlayır, dünya iqtisadiyyatının tənzimlənməsinin formalaşan sistemində aparıcı həlqəyə çevrilir. BVF beynəlxalq koordinasiyanı həyata keçirərək milli makroiqtisadi siyasətlərin razılaşdırılmasına nail olur.

Dünya Bankı Qrupu özündə 5 sıx əlaqədə olan təşkilatı birləşdirir. Həmin institutlar aşağıdakılardır:

- Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (BYİB).
- Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası (BİA).
- Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (BMK).
- Çoxtərəfli İnvestisiyalar üzrə Zəmanət Agentliyi (MİGA).
- İnvestisiya Mübahisələrinin Həlli üzrə Beynəlxalq Mərkəz (İMHBM).

Dünya Bankı Qrupu təşkilatları arasında ilk yaradılanı **Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı** olub. BYİB-ə BİA ilə bir yerdə çox zaman Dünya Bankı da deyirlər. BYİB-in yaradılmasına da Bretton-Vuds konfransı zamanı qərar verilib. Bu təşkilat rəsmən 1945-ci ildən fəaliyyətə başlayıb. Hazırda bu təşkilata 184 ölkə üzvdür.

Dünya Bankı yaşayış standartlarını yüksəltmək və yoxsulluğu aradan qaldırmaq üçün inkişaf etməkdə olan 100-dən artıq ölkədə fəaliyyət göstərir. Ümumilikdə Dünya Bankı vasitəsilə həyata keçirilən maliyyələşdirmə beynəlxalq kapital axınının 7 faizini təşkil edir. Dünya Bankı öz məqsədlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir:

- sağlamlıq və təhsil sahələrinə diqqət vasitəsilə əhalinin inkişafını təmin etmək;
- yoxsulluğu aradan qaldırmaq məqsədilə sosial inkişaf, idarəçilik və institutlaşdırma sahələrinə yardım etmək;
- hökumətlərin keyfiyyətli, aydın və şəffaf xidmət göstərməsinə şərait yaratmaq;
- ətraf mühiti mühafizə etmək;
- özəl biznesin inkişafını dəstəkləmək;
- investisiya qoyuluşu və uzunmüddətli planlaşdırmaya şərait yaradan sabit makroiqtisadi mühitin formalaşması məqsədilə islahatların həyata keçirilməsinə çalışmaq.

Dünya Bankına üzv olmaq üçün dövlət əvvəl Beynəlxalq Valyuta Fonduna qoşulmalıdır.

Dünya Bankının Vaşinqton ofisində 8000, dünyanın müxtəlif ölkələrindəki ofislərində isə 2000-ə qədər əməkdaş çalışır. Dünya Bankının əməkdaşları müxtəlif sahələri təmsil edirlər – burada iqtisadçılar, mühəndislər, təhsil məsələləri üzrə mütəxəssislər, ekologiya mütəxəssisləri və digər sahələrin mütəxəssisləri çalışırlar.

Dünya Bankının ali orqanı **Müdirilər Şurası**dır. Bu Şurada hər bir üzv dövlət təmsil edilir və o, Dünya Bankının idarəçiliyində yekun qərar qəbul etmək səlahiyyətinə malikdir. Müdirilər Şurası Bankın siyasətini müzakirə etmək, dövlətləri üzvlüyə qəbul etmək/üzvlükdən çıxartmaq, kapital yığımındakı dəyişiklikləri, BYİB-in təmiz gəlirinin bölüşdürülməsini, büdcəni müəyyənləşdirmək məqsədilə ildə bir dəfə yığılır. Ölkəni bu Şurada ya maliyyə naziri, ya da inkişaf naziri təmsil edir. Şura öz iclaslarını ildə bir dəfə, Dünya Bankının İllik Görüşü zamanı keçirir.

Dünya Bankının **İcraçı Direktorlar Şurası** (24 nəfər) ABŞ-ın Vaşinqton şəhərində yerləşir. Anlaşmanın maddələrinə əsasən direktorlardan beşi daha çox paya malik dövlətləri (ABŞ, Fransa, Böyük Britaniya, Yaponiya, Almaniya) təmsil edir. Digər direktorların hər biri ölkə və ya ölkə qrupları tərəfindən seçilir.

İcraçı Direktorlar Şurası və Prezident (o həm də Müdirilər Şurasının sədridir) Dünya Bankının həyata keçirdiyi ümumi əməliyyatlara cavabdehdir. Ənənəyə görə Prezident ən böyük paya malik dövlətdən, yəni ABŞ-dan seçilir. DB-in hazırkı Prezidenti Cənab Ceyms Vulfensondur.

İndiyəcən Dünya Bankı tərəfindən ölkələrə 360 milyard dollar kredit verilib. 2002-ci ildə isə 40 ölkəyə 96 əməliyyat nəticəsində 11,5 milyard dollar həcmində kredit təqdim edilib.

2002-ci fiskal ilində DB-nin inkişaf etməkdə olan ölkələrdə həyata keçirdiyi fəaliyyətin əsas tezisləri aşağıdakılar olub:

Borcların sürətləndirilmiş silinməsi:

- 2002-ci ilin iyun ayına olan məlumata əsasən 26 yoxsul dövlət bu proqram çərçivəsində 41 milyard dollara qədər vəsait alıb. Nəticədə həmin dövlətlərin xarici borcları təxminən 65 %-ə qədər azaldılıb və uyğun olaraq sosial xərclər artırılıb.

HİÇ/QİÇS-ə qarşı mübarizənin dəstəklənməsi:

- QİÇS-in nə qədər ciddi təhlükə olduğunu başa düşən Dünya Bankı 2001-ci ilin sentyabr ayından etibarən çoxtərəfli HİÇ/QİÇS proqramını həyata keçirməyə başlayıb. Proqrama görə əsasən Afrika dövlətlərində həyata keçirilən layihələr güzəştli şərtlər əsasında maliyyələşdirilir.

Yoxsulluğun aradan qaldırılmasına çoxtərəfli dəstək:

- Proqrama ətraf mühitin mühafizəsi üzrə yeni strategiyanın hazırlanması məqsədilə global məsləhətləşmələrin aparılması, əhalinin maarifləndirilməsi, məhkəmə orqanlarında anti-korrupsiya proqramları, mübahisələrin ədalətli həlli və yoxsul qadınlara hüquqi yardım daxildir.

İnkişafın səmərəliliyinin artırılması:

- Dünya Bankının portfelindəki “risqli” layihələrin sayı son 5 ildə yarıya qədər azaldılıb. Layihələrin keyfiyyətinin tənqidi və onlara nəzarət imkanları yaxşılaşdırılıb. Eyni tendensiya Dünya Bankının qeyri-borc xidmətlərində də özünü göstərir.

BYİB-in maliyyə mənbəyi nizamnamə kapitalı, kapital bazarında borclanma, əvvəl buraxılan istiqrazlara görə ödənişlərdən daxilolmalar, bölüşdürülməmiş kapital hesabına formalaşdırılır. BYİB kreditləri 15-20 il müddətinə, 3-5 il güzəştli dövrü ilə verir.

BYİB borc, təminat və qeyri-borc xidmətləri vasitəsilə (təhlil və məsləhət xidməti də daxil olmaqla) orta gəlirli və tədiyyə qabiliyyətli ölkələrdə (adambaşına düşən gəliri 5185 dollardan az olan) davamlı inkişafı təmin etməyə, beləliklə də yoxsulluğu aradan qaldırmağa çalışır. BYİB 1948-ci ildən bəri təmiz gəlirlə işləyir və bu inkişaf fəaliyyətlərinin maliyyələşdirilməsinə, maliyyə qabiliyyətinin gücləndirilməsinə, kapital bazarında borc əldə etmə şərtlərinin yumşaldılmasına sərf olunur. BYİB-də səsvermə hüququ üzv dövlətin kapitalla abunəsinə bağlıdır.

Dünya Bankı Qrupunun illik borclarının yarısından çoxunu təmin edən BYİB vəsaitin demək olar ki, hamısını maliyyə bazarlarında əldə edir. BYİB-in AAA borcları Dünya Bankı istiqrazlarının və borc qiymətli kağızlarının pensiya fondlarına, sığorta şirkətlərinə, korporasiyalara, digər banklara və ayrı-ayrı fərdlərə satılması vasitəsilə maliyyələşdirilir. 2002-ci fiskal ilində BYİB bu yolla maliyyə bazarlarında 43 milyard dollara qədər əldə edib. BYİB-dən borc alanlar borcun qiymətinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilən faiz ödəməlidirlər. Borclar 15-20 il ərzində geri ödənməlidir ki, bunun 3-5 illik dövrü əsas borcun ödənilmədiyi güzəştli müddət hesab edilir. BYİB-in vəsaitlərinin 5%-ə qədər yeni üzvlüyə qəbul olunan dövlətlər tərəfindən ödənilir. Üzvlüyə qəbul olunan dövlətlər iqtisadi gücə müvafiq olaraq ayrılan payları almalıdırlar, lakin payın dəyərini yalnız cüzi hissəsini ilkin olaraq ödəmək tələb olunur. Qalan vəsait Bankın ciddi itkilərə məruz qala biləcəyi halların öhdəsindən gəlmək üçün saxlanılır. Bu zəmanət kapitalından yalnız istiqraz sahiblərinə ödəmələr üçün istifadə oluna bilər; həmin kapitaldan inzibati məqsədlərlə yararlanmaq və ya borc vermək olmaz. BYİB-in qaydalarına görə verilən borcların məcmu həcmi kapital ehtiyatlarının həcmindən artıq ola bilməz.

2002-ci fiskal ilində BYİB-in Avropa və Mərkəzi Asiya dövlətlərinə verdiyi borcların həcmi rekord həddə çataraq 4,9 milyard dollar və ya ümumi borcların 43%-ni təşkil etmişdir. Sonrakı yerləri uyğun olaraq 4,2 milyard dollarlıq göstərici ilə Latın Amerikasası və Karib Dənizi bölgəsi, 1 milyard dollarlıq göstərici ilə Şərqi Asiya və Sakit Okean tutub.

BYİB borclarının 30%-ni və ya 3,6 milyard dollarını dövlət idarəçiliyi sahəsinə istiqamətləndirib. 2,1 milyard dollarlıq vəsait və ya BYİB-in ümumi borclarının 18%-i maliyyə sahəsinə verilib. 2002-ci fiskal ilində idarə strukturunun islahatına verilən borcların payı rekord həddə çataraq 64% (2001-ci fiskal ilində 38%) təşkil edib.

Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası 1960-cı ildə yaradılıb, hazırda 162 üzvü var. Bu təşkilata üzv olmaq üçün ölkə ilk növbədə BYİB-ə üzv olmalıdır. BİA indiyə qədər ölkələrə 135 milyard dollar məbləğində kredit verib. 2002-ci ildə 62 ölkədə həyata keçirilən 133 yeni əməliyyat üçün 8,2 milyard dollar vəsait xərclənib. Bu təşkilat kreditləri faizsiz olaraq (0,75% həcmində yığım istisna olmaqla), ödəmə müddəti 10-35 il və güzəşt müddəti 10 il omla verir.

BİA-nın strukturu BYİB-in strukturunu analoqudur. BYİB-in prezidenti eyni zamanda BİA-nın da prezidentidir.

BİA-ya daxil olan vəsaitlər Dünya Bankına 2,4 milyard insanın yaşadığı 78 ən yoxul dövlətə ildə orta hesabla 6-7 milyard dollar faizsiz kredit verməyə imkan verir. Bu dəstək olduqca vacib əhəmiyyətə malikdir, çünki həmin dövlətlər bazar şərtləri əsasında borc almaq iqtidarında deyillər. BİA əsas ehtiyacların (təhsil, səhiyyə, təmiz su və s) təmin olunmasına çalışır, məhsuldarlığın artımını və yeni iş yerlərinin yaradılmasını şərtləndirən investisiyaları dəstəkləyir.

BİA-nın kreditləri yalnız hökumətlərə verilir. Eyni zamanda BİA kreditləri yalnız adambaşına düşən gəliri 875 dollardan aşağı olan dövlətlərə verilə bilər. BİA-nın kreditləri Dünya Bankı borclarının təxminən dördü birini təşkil edir.

40-a yaxın dövlət BİA-nın maliyyələşməsində iştirak edir. Donorların siyahısına Fransa, Almaniya, Yaponiya, Böyük Britaniya, ABŞ kimi inkişaf etmiş ölkələrlə yanaşı, Argentina, Botsvana, Braziliya, Macarıstan, Koreya, Rusiya Federasiyası, Türkiyə kimi inkişafda olan dövlətlər də daxildir.

BİA-nın borcları 2002-ci fiskal ilində rekord həddə çataraq 133 yeni əməliyyat üçün 8,1 milyard dollar təşkil edib (2001-ci ildə 134 yeni əməliyyat üçün 6,8 milyard dollar). BİA-nın borclarının yarıdan çoxu Afrika və Cənubi Asiyaya iqtisamətlənib. Afrika 2002-ci ildə 63 yeni əməliyyat üçün 3,8 milyard dollar borc alıb. BİA-nın borclarının üçdə birinə qədəri (2,6 milyard dollar) Cənubi Asiyaya istiqamətlənib.

BİA-nın investisiya borcları 5,6 milyard dollar həddə qədər arıtb. Buna Əfqanıstandakı təcili tikinti işləri, təhsil, dövlət idarəçiliyi üçün ayrılan 100 milyon dollarlıq BİA qrantı da daxildir.

BİA borclarının ciddi hissəsi (44 əməliyyat üçün 2 milyard dollar) təhsil, sağlamlıq, sosial xidmətlər, su və sanitariya kimi sahələrə yönəldilib. Dövlət idarəçiliyi ilə əlaqəli 34 əməliyyata 1,6 milyard dollar xərclənib.

1956-cı ildə yaradılan ***Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası***nın hazırda 175 üzvü var. Bu təşkilata da üzv olmaq üçün əvvəlcə BYİB-ı üzv olmaq lazımdır. BMK-nin kredit portfelinin həcmi 21,6 milyard dollara bərabərdir ki, onun da 6,5 milyard dolları sindikativ borclar şəklində təqdim edilmişdir. 2002-ci ildə 75 ölkənin 204 şirkətinə 3 milyard dollar həcmində kredit verilib. Təşkilatın maliyyə mənbəyini üzvlük kapitalı, kapital bazarında borclanma və BYİB-dən alınan vəsaitlər təşkil edir. BMK kreditləri bazar qiymətləri ilə, 4 ilə qədər güzəşt müddəti olmaqla uzunmüddətli ödəmə müddətinə verir.

BMK-nin mandatı özəl sektorun inkişafı vasitəsilə iqtisadi artımı təmin etməkdən ibarətdir. BMK uzunmüddətli borclar, məsləhət xidmətləri, risqin idarə olunması, zamanətlər təmin etməklə inkişafda olan ölkələrdə özəl sektorun irəliləyişinə şərait yaradır. BMK xüsusi kapital üçün maraqlı olmayan bölgələrdə müxtəlif layihələrə sərmayə qoyur, həmçinin risqli sayılan bazarlarda özəl sektorun inkişafına çalışır. BMK öz xidmətlərini bazar şərtləri əsasında həyata keçirir və hökumət təminatlarını qəbul etmir.

BMK-nın ali orqanı **Müdirələr Şurası**dır. BYİB-in hər bir müdiri və müdir müavini öz tutduqları vəzifəyə görə BMK-nın Müdirələr Şurasında da eyni səlahiyyətləri yerinə yetirirlər. Bir sıra səlahiyyətlər istisna olmaqla (yeni üzvlərin qəbulu, qəbul qaydalarının müəyyənləşdirilməsi, nizamnamə kapitalının artırılması və ya azaldılması, üzvlüyün dayandırılması, nizamnaməyə düzəlişlərin edilməsi) Şura yerdə qalan səlahiyyətlərini icra etmək üçün Direktorata ötürmüşdür. BMK-nın illik görüşü BYİB-in illik görüşü ilə eyni zamanda həyata keçirilir.

24 direktordan (hansılar ki, eyni zamanda, BYİB-in icraedici direktorlarıdır) ibarət olan **Direktorat** BMK-nın cari fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə cavabdehdir.

BMK-nın **prezidenti** vəzifəsinin Dünya Bankının prezidenti yerinə yetirir. Planlaşdırma və qərarların qəbul edilməsi prosesində o, yeddi vitse-prezidentdən ibarət menecerlər qrupuna əsaslanır. İcraedici vitse-prezident ümumi idarəetməyə və cari əməliyyatlara cavabdehdir.

Aparıcı beynəlxalq maliyyə institutlarının 10 rəhbər işçisindən ibarət olan **Bank Məsləhət Komissiyası** BMK-nın idarəedici tərkibi ilə korporasiyanın siyasəti və fəaliyyəti haqqında fikir mübadiləsi aparmaq üçün müntəzəm görüşlər keçirir.

Məşhur sənayeçilərdən, bankirlərdən və dövlət xadimlərindən ibarət olan **İşgüzar Məsləhət Komitəsi** BMK rəhbərliyi ilə özlərinin bilikləri, təcrübələri və biznes məsələlərinə baxışları ilə bölüşürlər.

BMK maliyyələşməsi fərqli sahələri əhatə edir ki, maliyyə sektoruna yardım mövzusu yeni təsdiq olunan layihələr arasında xüsusi yer tutur. Bunlara əsasən lizinq, sığorta və ipoteka bazarlarına sərmayələr, təhsil kreditləri, kiçik və orta sahibkarların mikromaliyyələşdirilməsi və biznes borclarını təmin edən yerli bankların kreditləşməsi daxildir.

Özəl sektordan olan sərmayəçilərin iştirakını təmin etmək məqsədilə BMK hər hansı layihəni maliyyələşdirməsini müəyyən çərçivədə məhdudlaşdırır. Yeni layihələr üçün bu məhdudiyət layihənin ümumi dəyərinin 25%-i, istisna hallarda kiçik layihələrin isə 35%-i çərçivəsində olur. Genişlənmə layihələri üçün BMK maliyyələşməsi layihənin dəyərinin 50%-ə qədərini təşkil edə bilər, lakin bu rəqəm layihə şirkətinin kapitallaşmasının 25%-dən artıq olmamalıdır.

Korporasiya əsasən özəl sektorun layihələrini dəstəkləsə də, müəyyən dərəcədə dövlət mülkiyyətində olan şirkətlərin də layihələri maliyyələşdirilə bilər. Bu zaman layihənin kommersiya əsaslarında həyata keçirilməsi və prosesdə özəl sektorun iştirakı mütləqdir. BMK göstərilən vəzifələri aşağıdakılar vasitəsilə həyata keçirir:

- inkişafda olan dövlətlərdə özəl sektorun layihələrinin dəstəklənməsi;
- inkişafda olan dövlətlərdə fəaliyyət göstərən özəl şirkətlərə beynəlxalq maliyyə bazarlarında vəsait əldə etməkdə yardım etmək;
- hökumətə və bizneslərə məsləhət vermək və texniki yardımı təmin etmək;
- sabit və ya dəyişkən məzənnə ilə əsas və ya yerli valyutalarda uzunmüddətli və ya sindikatlaşdırılmış borcların verilməsi;
- risqlərin idarə olunması (məsələn valyuta və ya faiz svoplarına, hedcinq xidmətlərinin təminatına müdaxilə);

- kapitala investisiya;
- kvazi-kapital vasitələri (ikinci dərəcəli istiqrazlar, imtiyazlı səhmlər, dönərli borclar və s.).

Çoxtərəfli Investisiyalar üzrə Zəmanət Agentliyi (MİGA) 1988-ci ildə yaradılıb və 157 üzvü var. Ölkə MİGA-ya üzv olmaq üçün ilk öncə BYİB-ə üzv olmalıdır. Təşkilatın maliyyə mənbəyini üzvlük kapitalı təşkil edir. İndiyə qədər buraxılan zəmanətlərin ümumi həcmi 10,4 milyard dollara bərabərdir. Zəmanət verilən birbaşa xarici investisiyaların həcmi isə 30 milyard dollara bərabər olmuşdur. 2002-ci il fiskal ilində 1,4 milyard dollar həcmində zəmanət buraxılmışdır.

MİGA-nın yaradılmasında əsas məqsəd az inkişaf etmiş ölkələrə birbaşa xarici investisiyaların yönəldilməsinin artırılması yolu ilə bu ölkələrdə insanların yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və yoxsulluğun azaldılmasıdır.

Təşkilatın *vəzifələri* aşağıdakılardır:

- üzv ölkəyə digər üzv ölkədən qoyulmuş investisiyalarda mövcud olan qeyri-kommersiya risklərinə qarşı zəmanət verilməsi, o cümlədən investisiyaların birgə sığortası və təkrar sığortası;
- inkişaf etməkdə olan ölkələrə investisiya axınının artırılması üçün digər müvafiq əlavə fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi.
- təşkilat tərəfindən yalnız inkişaf etməkdə olan ölkələrə investisiya qoyuluşuna zəmanət verilir.

MİGA-nın dəstəklədiyi layihələr ölkələrə hərtərəfli fayda gətirir: yeni iş yerləri açılır, vergi gəlirləri yaranır, təcrübə və texnoloji nou-hau transfer olunur. Cəmiyyət şose yolları, elektrik təchizatı, xəstəxanalar, məktəblər və təmiz su təchizatı sahəsində infrastrukturun yaxşılaşdırılması yolu ilə əlavə fayda götürür.

MİGA tərəfindən dəstəklənən birbaşa xarici investisiyalar eyni zamanda oxşar daxili investisiyaları da stimullaşdırır və bu sahələri mal və xidmətlərlə təmin edən daxili biznesin inkişafına təkan verir. Nəticədə, ölkələr yoxsulluğun azaldılması üçün imkan əldə edirlər.

Bundan əlavə, MİGA-nın zəmanəti ilə reallaşdırılan layihələrdə sosial sahə və ətraf mühit üzrə dünyada mövcud olan ən yüksək standartlara əməl olunması tələbi öz əksini tapır.

MİGA iqtisadiyyatda inkişafın əsas aparıcı amillərindən olan birbaşa xarici investisiyaların az inkişaf etmiş ölkələrə yönəldilməsində çox mühüm katalizator rolunu oynayır və bu fəaliyyətini investisiya layihələrinə zəmanət verməklə, texniki yardım və hüquqi xidmət göstərməklə həyata keçirir.

Fəaliyyətə başladığı dövrdən MİGA 78 ölkədə həyata keçirilən 500-dən artıq layihəyə zəmanət vermişdir. MİGA-nın verdiyi zəmanətlərin ümumi dəyəri 10 milyard ABŞ dollarından çox olmuşdur ki, bu da dəyərləndirmələrə görə, həmin ölkələrə 30 milyard ABŞ dolları həcmində sərmayə qoyuluşuna şərait yaratmışdır. MİGA-nın investisiya portfelinin 22%-i Avropa və Orta Asiya ölkələrini əhatə edir.

MİGA zəmanət verdiyi layihələrin həyata keçirilməsinə Dünya Bankı Qrupunun böyük resursları vasitəsilə dəstək verir. MİGA-nın xüsusi üstünlüyü onun beynəlxalq təşkilat olmasından irəli gəlir və bu yolla MİGA investorları qeyri-kommersiya risklərindən qoruya və yarana biləcək mübahisələrin həllinə təsir edə bilər.

MİGA-nın texniki yardım xidmətləri inkişaf etməkdə olan ölkələrə birbaşa xarici investisiyaların cəlb olunması üçün strategiyanın müəyyən edilib tətbiq olunmasında mühüm rol oynayır. MİGA həmçinin investisiya imkanları barədə məlumatların yayılmasını dəstəkləmək

üçün müvafiq vasitələri inkişaf etdirir və bunun üçün on-line investisiya məlumat xidməti yaradılmışdır.

Agentlik özünün hüquq xidməti vasitəsilə ölkələrə investisiya qoyuluşuna maneə ola biləcək səbəblərin aradan qaldırılmasına yardım edir. Mübahisələrdə vasitəçilik proqramı çərçivəsində MİGA hökumətlərə və investora aralarındakı fikir ayrılıqlarını aradan qaldırmağa və ölkədəki investisiya mühitini əsaslı surətdə yaxşılaşdırmağa kömək edir.

İnvestisiya Mübahisələrinin Həlli üzrə Beynəlxalq Mərkəz 1966-cı ildə yaradılıb və hazırda 134 ölkə bu təşkilata üzvdür. Bu təşkilata üzv olmaq üçün əvvəlcə BYİB-ə üzv olmaq lazımdır. Mərkəz tərəfindən indiyə qədər 114 iddiaya baxılıb. 2002-ci fiskal ilində 16 iddia nəzərdən keçirilib.

İMHBM investisiya mübahisələrinin həlli və arbitrajı üzrə beynəlxalq orqan kimi xarici investisiyaların qoyuluşunu dəstəkləyir. Bu yolla dövlətlər və xarici investorlar arasında qarşılıqlı inam formalaşdırılır. İnvestisiyalara dair xeyli beynəlxalq razılaşmalar İMHBM-in arbitraj orqanlarında yaradılır. İMHBM həmçinin arbitraj hüququ və xarici investisiya hüququ sahəsində araşdırma aparır.

Dünya Bankı Qrupunun digər təşkilatları kimi İMHBM də çoxtərəfli beynəlxalq müqavilə (“Dövlətlər və Digər Dövlətlərin Vətəndaşları Arasında İnvestisiya Mübahisələrinin Həlli Konvensiyası”) əsasında yaradılıb. İndiyə qədər 134 dövlət müqaviləni imzalamaqla və ratifikasiya etməklə Konvensiya Dövlətinə çevrilib. Konvensiyaya əsasən İMHBM Konvensiya Dövləti və Konvensiya Dövlətinin vətəndaşlıq tələblərinə cavab verən fiziki şəxslər və şirkətlər arasındakı mübahisələrinin arbitrajı və bərabərləşdirilməsi funksiyalarını yerinə yetirir.

İMHBM sadə təşkilati struktura malik olub İnzibati Şura və Katiblikdən ibarətdir. İldə bir dəfə iclas keçirən İnzibati Şura Mərkəzin idarəedici orqanıdır. Hər bir Konvensiya Dövləti Şurada bir nümayəndə təyin etmək hüququna malikdir ki, Mərkəzin həmin şəxslərə ödəniş həyata keçirməsi nəzərdə tutulmur. Dünya Bankının prezidenti “*ex-officio*” İnzibati Şuranın sədri sayılır, lakin onun səs vermək hüququ yoxdur.

Katiblik baş katibdən, baş katibin bir və ya daha artıq müavinindən və işçi heyətdən ibarətdir. Konvensiyanın 10-cu maddəsinə görə baş katib və onun müavinləri İnzibati Şuranın Sədrinin təqdimatı əsasında üçdə iki səs çoxluğu ilə seçilir. Onların vəzifə müddəti 6 il müəyyən edilir və yenidən seçilməyə icazə verilir.

Mərkəzin yurisdiksiyası tərəflərin razılığına əsaslanır. Yurisdiksiyaya razılıq yazılı formada olmalıdır və onun birtərəfli formada geri götürülməsinə icazə verilmir. Konvensiya razılığın verilmə vaxtını və məkanını müəyyənləşdirmir. Belə razılıq ikitərəfli və çoxtərəfli investisiya müqaviləsində gələcək mübahisələrin Mərkəzə təqdimatını nəzərdə tutan müddəada və ya mübahisənin mövcudluğu şəraitində **kompromis** qaydada verilə bilər. Razılıq mübahisənin Mərkəzin yurisdiksiyasına aid edilməsi üçün vacib göstərici sayılsa da, mübahisənin tərəfləri və təbiəti kimi amillər də əhəmiyyət kəsb edir.

Konvensiyanın 25-ci maddəsində yalnız “investisiyadan yaranan hüquqi mübahisələrin” Mərkəzin yurisdiksiyasına aid edilə biləcəyi qeyd olunur. “Hüquqi mübahisə” ifadəsini işlətməklə maraqların deyil, məhz hüquqların münaqişəsinin Mərkəzin yurisdiksiyasına aid olunduğu vurğulanır. Mübahisə qanuni hüququn və öhdəliyin mövcudluğunu və çərçivəsini, qanuni öhdəliyin yerinə yetirilməməsinə görə tələb olunan kompensasiyanın təbiətini və ya səviyyəsini əhatə etməlidir.

Mübahisənin Mərkəzin yurisdiksiyasına daxil edilməsi üçün tərəflərdən biri Konvensiya Dövləti, ikincisi isə digər Konvensiya Dövlətinin vətəndaşı (fiziki və hüquqi şəxslər) olmalıdır.

Qeyd edək ki, mübahisəyə tərəf dövlətin fiziki şəxs olan vətəndaşı Mərkəzin himayəsi altında keçirilən icraata tərəf ola bilməz. Əgər hətta həmin fiziki şəxs eyni zamanda digər dövlətin vətəndaşlığına malik olsa və ya mübahisəyə tərəf dövlət razılığını versə belə, bu qaydanın pozulmasına imkan verilmir. Hüquqi şəxslərə münasibətdə Mərkəzin mövqeyi fərqlidir. Əgər mübahisəyə tərəf Dövlət razılığını verərsə, hüquqi şəxs eyni təbiətli icraatda tərəf kimi iştirak edə bilər. Bu zaman mübahisəyə tərəf Dövlət ona məxsus hüquqi şəxsə xarici nəzarət səbəbindən digər Konvensiya Dövlətinə məxsus hüquqi şəxs kimi yanaşmalıdır.

Əgər hər hansı Konvensiya Dövləti digər Konvensiya Dövlətinin vətəndaşı olan sərmayəçi ilə mübahisəni Mərkəzə təqdim etmək qərarına gəlibsə, sərmayəçi öz dövlətindən onu qorumağı xahiş edə bilməz və dövlətlərə eyni xahişi yerinə yetirməyə icazə verilmir. Konvensiyanın 27-ci maddəsi Konvensiya Dövlətinin mübahisə tərəfi olan sərmayəçiyə diplomatik status verməsini və ya eyni mübahisə ilə əlaqədar beynəlxalq iddia ilə çıxış etməsini qadağan edir.

İMHBM-in İnzibati Şurası Katibliyə Konvensiya Dövlətləri və digər Konvensiya Dövlətlərinin vətəndaşları arasındakı və İMHBM Konvensiyası çərçivəsindən kənara çıxan investisiya mübahisələrinin müəyyən kateqoriyasını həll etmək səlahiyyəti verən Əlavə Xidmət Qaydalarını qəbul edib. Bu kateqoriyalar aşağıdakılardır: (i) faktları aydınlaşdırmaq məqsədilə həyata keçirilən icraat; (ii) tərəflərdən birinin Konvensiya Dövləti və ya digər Konvensiya Dövlətinin vətəndaşı olmadığı hallarda investisiya mübahisələrinin həlli üçün keçirilən arbitraj və barışdırma icraatı; (iii) tərəflərdən ən azı birinin Konvensiya Dövləti və ya digər Konvensiya Dövlətinin vətəndaşı olduğu halda və birbaşa investisiya təbiətli olmayan arbitraj və ya barışdırma icraatı (adi kommersiya sövdələşmələrindən başqa).

Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı (BHB) beynəlxalq valyuta-kredit və maliyyə orqanları arasında xüsusi yer tutur. Ən azı ona görə ki, 1930-cu ildə yaradılan BHB ilk bu cür təşkilat olub. Onun mənzil-qərargahı İsveçrədə, Bazel şəhərində yerləşir.

BHB iki əsas funksiyanı yerinə yetirir:

- 1) mərkəzi banklar arasında əməkdaşlığa dəstək verir və beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün münbit şərait yaradır;
- 2) beynəlxalq hesablaşmaların həyata keçirilməsi üzrə etibarlı şəxs və ya agent rolunu oynayır.

BHB formasına görə, səhmdar cəmiyyət kimi təşkil edilib. Onun xüsusiyyəti hesablaşmalarda 0,29032258 q. qızıl tərkibli frankdan istifadə etməsidir. ABŞ dollarında istifadə olunan aktiv və passivlər qızıl franklara 1 troya unsiyası qızıla görə 208 ABŞ dolları məzənnələri ilə çevrilir. Bütün digər valyutalar üzrə əməliyyatlar onların ABŞ dollarına münasibətdə məzənnələrinə görə həyata keçirilir. Bankın səhmdarları əsasən sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdir.

Son illərdə regional inkişaf bankları öz fəaliyyətlərini gücləndirərək dünya Bankı Qrupu ilə, belə demək mümkünsə, ciddi rəqabətə girmişlər. Bura Asiya İnkişaf Bankı (1965-ci ildə yaradılıb, mənzil-qərargahı Filippinin paytaxtı Manilada yerləşir), Afrika İnkişaf Bankı (1965-ci ildən əməliyyatlar həyata keçirir, mənzil-qərargahı Kot-d'İvuarın paytaxtı Abicanda yerləşir), Amerikaarası İnkişaf Bankı (1960-cı il yanvarın 1-dən fəaliyyətə başlayıb, mənzil-qərargahı Vaşinqtonda yerləşir), İslam İnkişaf Bankı (1975-ci ildə yaradılıb, mənzil-qərargahı Səudiyyə Ərəbistanının Ciddə şəhərində yerləşir), Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (1991-ci ildə yaradılıb) və bir sıra digər maliyyə-kredit qurumları aiddir.

Beynəlxalq valyuta-maliyyə və kredit münasibətlərində *kreditorların xüsusi klubları* da iştirak edirlər:

- Kreditor ölkələrin **Paris klubu** (bura 10 ölkə, “böyük yeddilik”lə yanaşı, Belçika, Niderland və İsveçrə daxildir) – bu, sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin qeyri-rəsmi təşkilatıdır. Bu klubda kluba daxil olan ölkələrə dövlət borcları olan ölkələrin ödəmələrinin vaxtını uzadılması, borcların tənzimlənməsi məsələləri müzakirə edilir.
- **London klubu** iri kreditor bankların (600-dən yuxarı) qeyri-rəsmi təşkilatıdır. Burada borclu ölkələrin özəl xarici borclarının tənzimlənməsi problemləri müzakirə edilir.

Yuxarıda deyilənlər belə bir nəticə çıxarmağa əsas verir ki, müasir beynəlxalq valyuta-kredit və maliyyə münasibətləri beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin vacib formasıdır və dövlətlərarası tənzimləmənin obyektidir. Kapitalın beynəlxalq hərəkəti, beynəlxalq valyuta sistemi və dünya valyuta vazarında baş verən intensiv inkişaf prosesləri social-iqtisadi inkişaf səviyyələrindən və siyasi orientasiyalarından asılı olmayaraq müxtəlif ölkələrin vahid dünya təsərrüfatına inteqrasiyasına xidmət edir.